

Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Ondokuz Mayıs University Review of the Faculty of Divinity

e-ISSN: 2587-1854 OMUIFD, December 2022, 53: 757-782

Ashâb-ı Suffe'nin Kur'ân ve Kırâat Tarihine Katkıları

The Contributions of Ashab al-Suffah to the History
of Qur'an and Qiraah

Doç. Dr. Yaşar AKASLAN¹

¹İlahiyat Fakültesi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun
•yakaslan55@gmail.com.tr ORCID > 0000-0003-0715-9295

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 10 Eylül / September 2022

Kabul Tarihi / Accepted: 28 Ekim / October 2022

Yıl / Year: 2022 | **Sayı – Issue:** 53 | **Sayfa / Pages:** 757-782

Atf/Cite as: Akaslan, Y. "Ashâb-ı Suffe'nin Kur'ân ve Kırâat Tarihine Katkıları"
Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 53, Aralık 2022: 757-782.

ASHÂB-I SUFFE'NİN KUR'ÂN VE KIRÂÂT TARİHİNE KATKILARI

ÖZ:

İslâm tarihinin ilk eğitim-öğretim müessesesi olarak kabul edilen Suffe, Kur'ân tarihi açısından önem arz etmektedir. Mescid-i Nebevî'nin inşâsından sonra tedris faaliyetlerinin merkezi olan Suffe'de eğitim gören sahâbiler, burada öğrendikleri Kur'ân'ı gerek Medine'de gerekse Hz. Peygamber'in verdiği tebliğ görevini yürütmek üzere gittikleri bölgelerde titiz bir şekilde öğretmişlerdir. Bu açıdan Allah Rasûlü'nden ve Suffe'nin öğretmen kadrosundan dersler alan Ashâb-ı Suffe, Rasûlullah döneminde ve dört halife devrinde Kur'ân ve kırâât sahasında gerçekleştirdiği faaliyetlerle Kur'ân eğitim-öğretim tarihinde önemli rol oynamıştır. Özellikle tâbiin döneminde yaşayan kırâât imamlarının isnâdında yer alan Suffe'nin hocaları ve öğrencilerinin, Kur'ân ve kırâatlerin günümüze kadar herhangi bir değişme olmaksızın aktarılmasındaki yeri hatırı sayılır değerdedir. Esasen sahâbenin Kur'ân/kırâât öğretimine ve tedris sürecinin detaylarına ilişkin malumatı kaynaklarda net olarak bulabilmek güçtür. Zira dönemin şartları ve Kur'ân öğretiminin mahiyeti göz önünde bulundurulduğunda bahsedilen bilgilere ancak bazı kaynakların, özellikle tabakât türünde kaleme alınmış eserlerin satır aralarında rastlamak mümkündür. Bu çalışmada, bahsedilen satır arası bilgiler okunmak suretiyle Suffe'nin Kur'ân ve kırâât tarihine olan katkıları ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Suffe, Kur'ân Tarihi, Kırâât Tarihi, Sahâbe, Eğitim.

THE CONTRIBUTIONS OF ASHAB AL-SUFFAH TO THE HISTORY OF QUR'AN AND QIRAAH

ABSTRACT

Suffah, which is recognized as the first educational institution in the Islamic history, is significant in relation to the history of Qur'an. The companions learned religion and the Qur'an in Suffah that was the center of religious education activities after the building of al Masjid al Nabawi, so they taught it meticulously both in Madina and other regions, where they went to by order of the prophet in order to preach the Qur'an messages. In this aspect, the companions of Suffah, which learned religion and Qur'an from the Prophet Mohammad and from the Qur'an teachers -appointed by himself- played an important role in the history of Qur'anic education with their activities in the field of Qur'an and qiraah (Qur'an recitation) during the periods of the Prophet and four caliphs. Suffah's teachers and students, who were mentioned in the isnad of the recitations Imams -especially of the tabiin

period- have an important place in transmission of the Qur'an and qiraah until today without any change.

In fact, it is very difficult to find clear information -in the sources- on the details both of Qur'anic and qiraah teaching of the companions and of their teaching process, because considering the conditions of the period and the nature of Qur'anic teaching, such as informations which can be found just between the lines of some sources, and especially the biographic sources (Tabakat). In this study, it will be dealt with the contributions of Suffah to the history of the Qur'an and qiraah by reading the informations that is available between the lines.

Keywords: *Suffah, History of Qur'an, History of qiraah, Sahaba, Education.*

GİRİŞ

Kur'an eğitim-öğretimi, Hz. Peygamber'in sağlığında ve Kur'an'ın istinsâhına kadarki dönemde genel olarak itikadî ve amelî birtakım malumatın öğrenilmesi, izahı gerektiren âyetlerin açıklanması sürecini ifade etmekteydi. Bu itibarla Kur'an ve kıraat tedrisatı oldukça yavaş işlemekteydi. Zira âyetler, önce iyice anlaşılıp sindirilerek hayata aktarılıyordu. Örneğin Suffe'de yetişen İbn Mes'ûd'un (ö. 32/652-53), "Biz, on âyet öğrendiğimizde, o âyetlerin anlamını belleyip onları hayatımıza aktarmadıkça diğer âyetlere geçmezdik."^[1] ifadesi dönemin Kur'an öğreniminde takip edilen yöntem konusunda az da olsa fikir vermektedir. Buradan hareketle sahâbenin Kur'an hıfzından ve tâliminden anladıklarıyla, bir başka deyişle onların Kur'an'ı ezberlemedeki amaçlarıyla sonraki dönemlerde Müslümanların öncelikli gözettikleri hedefler arasında farklar olduğunu söylemek mümkündür. Benzer şekilde Suffe'nin önemli isimlerinden İbn Ömer'in (ö. 73/693) Kur'an'ı ezberlemeye yoğunlaşmış bir grup gördüğünde onlara hitâben yaptığı şu konuşma da bu çıkarımı teyit eder niteliktedir: "Ey insanlar! Biz öyle bir hayat sürdürdük ki bize Kur'an'dan önce iman bahşedilmişti. Biz, Rasûlullah'a bir sûre nâzil edilir edilmez o sûrede rabbimizin bize iletmiş mesajları anlamak için çabalardık. Helalleri ve haramları öğrenmeye gayret ederdik. Sizin Kur'an'ın lafızlarını öğrenme konusunda sarf ettiğiniz çabadan daha fazlasını göstermeye çalışırdık. Ancak görüyorum ki bizden sonra gelenler Fâtiha sûresinden başlayıp sonuna kadar Kur'an'ı okuyup ezberlemelerine rağmen üzerinde düşünülmesi gereken emir ve yasakları önemsemeksizin âdeta kötü cins hurmaların görüntüsü ve tadına aldanırcasına Kur'an'ın sadece lafızlarıyla ilgileniyorlar. Hâl böyle olunca da Kur'an'dan istifade edemiyor-

[1] Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdilmuhsin Türkî (Kahire: Dâru Hicr, 2001), 1/74; Ebû'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed İbnü'l-Cezerî, *Çâyetü'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ*, nşr. Gotthelf Bergsträsser (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1932), 1/459.

lar.”^[2] İbn Ömer’in bu çarpıcı ifadeleri bağlamında onun bir âyeti iyice kavrayıp gereklerini yapmadıkça diğer âyeti ezberlemediği nakledilir. Nitekim o, Bakara sûresini ancak dört yılda ezberleyebilmiştir.^[3] Yine İbn Mes’ûd’dan nakledilen şu rivâyet meselenin söz konusu yönünü gözler önüne sermektedir: “Bize, Kur’ân’ın lafızlarını ezberlemek zor; onunla amel etmek kolay gelirdi. Bizden sonrakilere ise Kur’ân’ı ezberlemek kolay; onunla amel etmek zor gelecektir.”^[4]

Görebildiğimiz kadarıyla kırâatleri tespiti dair ilk çalışmalar tâbiîn devrinin sonları olan hicrî 1. asırda başlar.^[5] Kur’ân eğitim-öğretiminin lafzî ve pratik boyutu etrafında yapılan ilk çalışmalar ise gerek Hz. Peygamber’in sağlığında gerekse dört halife devrinde gözle görülebilir mahiyettedir. Allah Rasûlü döneminde birçok alanda önemli fonksiyon icrâ eden Mescid-i Nebevî ve Suffe bu bağlamda eğitim faaliyetlerinin merkezini oluşturmaktadır. Rasûlullah’ın rehberliğinde burada görev alan hoca kadrosu ve Suffe’nin öğrencileri, daha sonraki dönemlerde Kur’ân ve kırâat eğitimi açısından oldukça önemli hizmetlere imza atmışlardır. Suffe’nin semereleri olarak Mekke, Medine, Kûfe, Şam, Basra gibi merkezlerde bazı tâbiîn âlimleri tarafından kırâat okulları açılmıştır.^[6]

Kur’ân ve kırâat eğitim-öğretim tarihinde öncü nesil kabul edilen sahâbenin önemli rolü olduğu aşîkardır. Ancak biz burada kısmen de olsa sistematik bir tedris süreci işletilen Suffe’de, vaktini daha ziyade burada geçirenlerin oluşturduğu Suffe ashâbına yönelik izahlar getireceğiz.

ASHÂB-I SUFFE

Kavram itibarıyla *Ashâb-ı Suffe*, “dostlar, arkadaşlar” anlamındaki “ashâb” ile “gölgelik/sundurma” manasına gelen “suffe” kelimelerinden müteşekkil bir tamlamadır. Hz. Peygamber, Medine’ye hicretinin ardından inşa ettirdiği Mescid-i Nebevî’nin güney tarafına düşen giriş kısmında, etrafı açık ve üstü hurma dallarıyla örtülü gölgelik/çardak yaptırmıştı. Kâbe’nin kible olmasıyla birlikte bu gölgelik, mescidin kuzeyine alınarak daha sonra genişletilen Mescid-i Nebevî’ye dâhil edilmişti. Ekserisi muhacirlerden oluşan, Medine’de bir çatı bulamayan yoksul ve kimsesiz Müslümanlar bu gölgelikte barınırlardı. Bu duruma istinaden mekânın adı

[2] Ebû Abdillâh Hâkim Nisâbü’rî, *el-Müstedrek ‘ale’s-Sahîhayn*, drs-thk. Mustafa Abdülkadir Atâ (Beirut: Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, 2002), 1/91.

[3] Ebû Abdillâh Muhammed İbn Sa’d Zührî, *Kitâbü’t-Tabakâti’l-kebir*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mek-tebetü’l-Hancı, 2001), 4/153.

[4] Ebû Abdillâh Muhammed Kurtubî, *el-Câmi’ li ahkâmi’l-Kur’ân*, thk. Abdullah b. Abdilmuhsin Türkî (Beirut: Müessesetü’r-Risâle, 2006), 1/69.

[5] Mustafa Sâdık Râfî, *İcâzü’l-Kur’ân ve’l-belâğatü’n-nebevî*, (Beirut: Dâru’l-Kütübü’l-Arabî, 1973), 51.

[6] Konuya dair detaylı bilgi bkz. Ahmet Gökdemir, “Hicrî I. Yüzyıl Kıraat İlmi Merkezleri”, *Hicrî I. Asırda İslâmî İlimler*, Kur’ân İlimleri ve Tefsir, (İstanbul: Ensar Yayınları, 2020), 779-781.

“Suffe”; burada kalan sahâbiler de “Ashâb-ı Suffe” veya “Ehl-i Suffe” olarak isimlendirilmiştir.^[7]

Ashâb-ı Suffe'nin sayısına ilişkin yetmiş ile dört yüz arasında muhtelif rakamlardan bahsedilir.^[8] Katâde (ö. 117/735) bu sayıyı dokuz yüze kadar çıkarır.^[9] Buna göre aralarından aile kurarak şahsî evinde ikâmet eden, sefere giden, farklı nedenlerle başka muhitlere yerleşen, hayatını kaybeden ve yeni katılan kimselere bağlı olarak Ashâb-ı Suffe'nin sayısı zaman zaman artmış yahut azalmıştır. Ayrıca ailesinin geçimini temin etmek zorunda olup Suffe'de yatılı kalamayan ve Suffe ehline imrenerek onlarla birlikte zaman geçiren sahâbileri de peygamber okulunun müdavimleri arasında saymak gerekir. Örneğin İbn Ömer gibi bazı isimler, ilim tahsili uğruna Suffe'de yaşamayı şahsî evlerinde hayat sürmeye tercih etmişlerdir. Bu çerçevede daha önce yaşadığı yerde sahip bulunduğu varlık ve mevkiden feragat ederek Suffe okulunu yeğleyen birçok sahâbiden söz edilmektedir. Mâlik b. Huveyris'in (ö. 74/693-4) şu ifadeleri, bahse konu sirkülasyonu göstermesi açısından önemli bir bilgidir. Mâlik'in anlattığına göre kendisinin de içinde bulunduğu bir grup genç uzak bir bölgeden Allah Rasûlü'nü ziyarete gelerek Suffe'de yirmi gece kalmışlardır. Kendilerine son derece merhametli ve müşfik davranan Rasûlullah, gençlerin ailelerini özlediklerini hissetmiş olmalı ki bu gruba geride kimleri bıraktıklarını sormuş, ardından şöyle buyurmuştur: “Ailelerinize dönün ve onlarla birlikte kalın! Onlara hem burada öğrendiklerinizi öğretin hem de tavsiyede bulunun! Namazı, beni kılarken gördüğünüz gibi kılın!”^[10]

Herhangi bir geliri bulunmayan Suffe ashâbının ihtiyaçları bizzat Hz. Peygamber ve zengin sahâbiler tarafından temin edilirdi. Bu itibarla “Adyâfü'l-İslâm” (İslâm'ın misâfirleri) olarak da nitelendirilen ashâb-ı Suffe'nin^[11] en önemli vazifesi

[7] Mustafa Baktır, “Suffe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/469-470.

[8] Suffe'nin sayısına dair bazı bilgiler için bkz. Muhammed Abdülhay b. Abdilkebir Kettâni, *Nizâmü'l-hükûmeti'n-nebeviyye (et-Terâtibü'l-idâriyye)*, thk. Abdullah Hâlidî (Beyrut: Dâru'l-Erkam, ts.), 1/362-367; Yusuf Bahri Gündoğdu, “Mescitlerin Ayrılmaz Bir Unsuru Olarak Eğitim”, *The Journal of Academic Social Science Studies* 45 (2016), 319.

[9] Kettâni, *et-Terâtibü'l-idâriyye*, 1/367.

[10] Buhârî, “Ezân”, 17.

[11] Ashâb-ı Suffe'nin tespit edilebilen isimlerini genel olarak görmek için bkz. Mustafa Baktır, *İslâm'da İlk Eğitim Müessesesi: Ashâb-ı Suffa*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 1990), 48-224; Mehmet Abdullah Aksoy, *Suffa Ashâbı ve İslâm Hukukunun Oluşmasına Etkileri* (Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010), 52-161. Ashâb-ı Suffe'nin bir başlık şeklinde yer aldığı eserlerin yanında müstakil olarak telif edilen çalışmalar da bulunmaktadır. Her ne kadar yer verilen isimler ve sayılar zaman zaman farklılık gösterse de bu eserlerde genel olarak ortak sınırları görmekteyiz. Bu bağlamda Ebû Abdîrahmân b. Hüseyin Süleimî'nin (ö. 412/1021) *Tarihü ehli's-Suffe'si*, Ebû Saîd Ahmed İbnü'l-Arabî'nin (ö. 340/951) *Ashâbu's-Suffe'si*, Ebû Abdillâh Hâkim Nisâbü'rî'nin (ö. 405/1014) *Ashâbu's-Suffe'si*, Takiyyüddîn Ahmed İbn Teymiyye'nin (ö. 728/1328) *Ehli's-Suffe'si*, Takiyyüddîn Ali Subkî'nin (ö. 756/1335) *et-Tuhfetü fî'l-kelemlî 'alâ ehli's-Suffe'si*, Ebû'l-Hayr Şemsüddîn Sehâvî'nin (ö. 902/1497) *Rüchânü'l-kiffe fî beyânî nübze min ahbâri ehli's-Suffe'si*, İsmail b. Abdillâh Üsküdârî Nakşibendî'nin (ö. 1182/1768) *Risâle fî ehli's-Suffe ve ahvâlihîsi*, Ebû Türâb Zâhirî'nin (ö. 1423/2002) *Ashâbu's-Suffe'si*, Mustafa Baktır'ın *İslâm'da İlk Eğitim Müessesesi*

ilim tahsiliydi. Rasûlullah'ın şahsî ve ailevî ihtiyaçlarından önce Ashâb-ı Suffe'yi dikkate alması, hazineye gelen malların ve kendisine verilen hediyelerin büyük kısmını onlara ayırması, Suffelileri ne denli önemseydiğini ortaya koymaktadır.^[12]

BİR EĞİTİM KURUMU OLARAK SUFFE

İslâm'ın Medine döneminde eğitim-öğretim kurumu işlevi de gören Mescid-i Nebevî'nin bünyesinde yer alan Suffe, ilmî faaliyetlerin gerçekleştirildiği medrese müessesesinin temeli mahiyetindedir.^[13] Allah Rasûlü, ashâbını, "İslâm'ın ilk üniversitesi/medresesi"^[14] olarak nitelendirilen Suffe'de mübelliğ, muallim, elçi, komutan, kadı gibi vasıflarla Arap Yarımadası'nın dört bir köşesine görevlendirmek üzere hazırlamıştır. Buradaki eğitim-öğretim hakkında Hz. Peygamber ve birçok sahâbiden gelen rivâyetlerden birini şu şekilde zikredebiliriz. Bir gün Allah Rasûlü, mescide geldiğinde bir grubun Kur'ân okuduğunu, dua ve zikirle meşgul olduğunu; diğer grubun ise eğitim öğretimle ilgilendiğini görmüştür. Her iki halkanın da hayır üzere olduklarını belirterek onlardan hoşnutluğunu gösteren şu ifadelerde bulunup ilim öğrenenlerin yanına oturmuştur: "Bunlar Kur'ân okuyor, Allah'a dua ve zikirle meşgul oluyorlar. Allah dilerse onlara istediklerini verir, dilerse vermez. Ancak şu grup ilim öğrenip öğretiyor. Şüphesiz ben de bir muallim/öğretmen olarak gönderildim."^[15]

Ehl-i Suffe her hususta olduğu gibi ilmî süreçlerinde de Rasûlullah'ın denetimindeydi. Ebû Said el-Hudrî'nin (ö. 74/693-94) şu rivâyeti meseleyi açıkça gözler önüne sermektedir: "Biz Suffe'de halka şeklinde oturup Kur'ân dinlerken birbirimizin açıkta kalan yerlerini örtmeye çalışırdık. Bir gün bu hâldeyken Rasûlullah gelip yanımıza oturunca Kur'ân tilâvet eden kişi okumaktan çekindi. Bize ne yaptığımızı soran Hz. Peygamber'e, 'Allah'ın âyetlerini dinliyorduk.' dedik. O da eliyle işaret ederek tekrar halka olmamızı buyurdu ve bize şöyle seslendi: 'Size müjdeler olsun ey fakirler topluluğu! Siz, zenginlerden yarım gün önce cennete gireceksiniz.'^[16] Rasûlullah'ın, Suffelileri Kur'ân okumaya ve öğrenmeye teşviki hususunda Ukbe b. Âmir'in (ö. 58/678) naklettikleri de kayda değerdir: "Suffe'de

Ashâb-ı Suffa'sı ve Hilal Kara-Abdullah Kara'nın birlikte yazdıkları *Ashâb-ı Suffe'si* zikredebileceğimiz çalışmalardan bazılarıdır. Ayrıca Ebû Nu'aym Ahmed İsfahânî'nin (ö. 430/1038) *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ* isimli eserinde de Ashâb-ı Suffe'ye önemli derecede yer verilmiş olup Suffe konusunda yazılanlar büyük ölçüde *Hilyetü'l-evliyâ*'dan istifade edilerek kaleme alınmıştır.

[12] Yaşar Akaslan, "İslâm İlim Geleneğinde Suffe Okulu ve Ashâb-ı Suffe", *Cami ve İlim*, ed. Elif Erdem-Hale Şahin (Ankara: DİB Yayınları, 2020), 65-67.

[13] Akaslan, "İslâm İlim Geleneğinde Suffe", 65.

[14] Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, trc. Mehmet Yazgan (İstanbul: Beyan Yayınları, 2015), 2/634. Suffe hakkında yapılan "Öğretmen Okulu", "İslâm'ın İlk Okulu/Medresesi" gibi tanımlamalar için bkz. Gündoğdu, "Mescitlerin Ayrılmaz Bir Unsuru Olarak Eğitim", 319.

[15] İbn Mâce, "Mukaddime", 17.

[16] Ebû Dâvûd, "İlim", 13.

bulduğumuz bir sırada Allah Rasûlü yanımıza gelip şöyle buyurdu: 'Hanginiz buradan Buthân'a ya da Akîke kadar gidip günah da işlemeksizin ve yakınlarıyla akrabalık bağlarını kesmeden iri hörgüçlü, gösterişli iki deve alıp gelmek ister?' Biz, 'Ey Allah'ın Rasûlü! Hepimiz (böyle bir şeyi) arzu ederiz.' deyince Hz. Peygamber şöyle buyurdu: 'Peki neden mescide gidip Kur'ân'dan iki âyet öğrenmiyor yahut okumuyorsunuz? Herhangi birinizin sabah mescide gelip Allah'ın kitâbından iki âyet öğrenmesi, iki devesinin olmasından daha hayırlıdır. Üç âyet üç deveden, dört âyet de dört deveden daha hayırlıdır. Öğrenilecek âyetler aynı sayıdaki deveden daha hayırlıdır.'^[17]

Suffe'nin eğitim-öğretim faaliyetlerine müsait ortamı ve sâkinlerinin ilme olan merak ve iştiaqları sayesinde burada âdeta hızlandırılmış ve yoğunlaştırılmış bir eğitim programı yürütülmüştür. Hz. Peygamber'in rehberliğinde ve rahle-i tedrisinde gerçekleşen Suffe'deki eğitim-öğretim faaliyetleri vasıtasıyla zamanla tefsir, kırâat, hadis, fıkıh, kelâm gibi İslâmî ilimlerinin temelleri atılmıştır. Bu okulun gerek öğretmenleri gerekse öğrencileri, gittikleri bölgelerde etrafına toplanan kim-seleri Suffe'de öğrendiklerini aktarmak suretiyle yetiştirmişlerdir.

HZ. PEYGAMBER DÖNEMİNDE SUFFE'DE KUR'ÂN VE KIRÂAT ÖĞRETİMİ

Hz. Peygamber, hem ibadet hem de ilim merkezi olan (câmi-okul) Suffe'de bizzat ders vermiştir. Bu bağlamda Enes b. Mâlik (ö. 93/711-12), Ashâb-ı Suffe'ye Kur'ân öğreten Allah Rasûlü'nün, açlığını hissetmemek için Suffe'de zaman zaman karnına taş bağladığını ifade etmiştir.^[18] Rasûlullah'ın, Kur'ân'ın nasıl öğrenilip öğretilceği hususunu sahâbeye uygulamalı olarak bizzat gösterdiğini Câbir b. Abdillâh'ın (ö. 78/697) şu sözlerinden çıkarabiliriz: "Allah Rasûlü bize Kur'ân'dan bir sûre öğretir gibi istihâreyi öğretirdi."^[19] Kendisine yardımcı olmak üzere bu tedris mekânının öğretmenlerini de tayin eden Hz. Peygamber'in hoca kadrosuna dâhil ettiği şu isimleri görmekteyiz: Mus'ab b. Umeyr (ö. 3/625), Ebân b. Saîd (ö. 13/634), Mu'âz b. Cebel (ö. 17/638), Ebû Ubeyde b. Cerrâh (ö. 18/639), Abdullah b. Mes'ûd (ö. 32/652-53), Ebû'd-Derdâ (ö. 32/652 [?]), Übey b. Ka'b (ö. 33/654 [?]), Ubâde b. Sâmî (ö. 34/654).^[20] Bunlar arasında Übey b. Ka'b, Ubâde b. Sâmî ve Mu'âz b. Cebel kaynaklarda yer alan bilgilere göre Suffe ashâbından sayılmasalar da Suffe'de ders vermeleri, bu münasebetle de vakitlerinin çoğunu burada geçirmeleri açısından onların Suffe ile irtibatları söz konusudur. Örneğin Übey b. Ka'b, vefatı-

[17] Müslim, "Salâtü'l-Müsâfirîn", 251; Ebû Dâvûd, "Vitr", 15.

[18] Ebû Nu'aym Ahmed b. Abdillâh İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ*, (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1996), 1/342.

[19] İbn Mâce, "İkâmetü's-Salât", 188.

[20] Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Zebîdî, *Sahih-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, trc. Kâmil Mîras (Ankara: DİB Yayınları, 1993), 47.

na kadar Suffe'de Hz. Peygamber'in ona tevdi ettiği Kur'an öğretmenliğini titizlikle devam ettirmiştir.

Rivâyetlerde yer aldığına göre Rasûlullah'ın gözetiminde Kur'an öğrettiği anlaşılan bazı sahâbîlere şahit olmaktadır. Hz. Peygamber'in sağlığında ensâr arasında Kur'an'ı ezberleyen beş kişiden^[21] biri olan Ubâde b. Sâmî'tin, Suffe'nin Kur'an hocalarından olduğunu,^[22] anlattığı şu hâdiseden hareketle anlamaktadır. "Suffe ashâbından birçok kişiye Kur'an ve yazı dersleri verirdim. Bir gün onlardan biri bana bir yay hediye etti. Ben de içimden şunları geçirdim: 'Bu önemli bir mal sayılmaz. Onu Allah yolunda kullanırım.' Ardından bana hediye olarak sunulan yayı aldım ve Rasûlullah'a gidip durumu arz ettim. Bunun üzerine Hz. Peygamber şöyle buyurdu: 'Ateşten bir halkanın boynuna takılmasını istiyorsan bu hediyeyi kabul edersin!'"^[23]

Rasûlullah'ın, bir kimse Medine'ye göç ettiğinde ensârdan birini, "Ona İslâm'ı anlat ve Kur'an'ı öğret!" buyurmak suretiyle sorumlu kıldığını^[24] Abdullah b. Muğaffel Müzenî'nin (ö. 59/679) şu sözlerinden çıkarıyoruz: "... Bu durum benim için de geçerliydi. Ben de dinimi anlatması ve Kur'an öğretmesi için ensârdan birine emanet edilmişim."^[25] Esasen Suffe ashâbının Kur'an eğitim-öğretimi faaliyetleri hakkında nakledilenler sınırlı olup birçok açıdan da yetersizdir. Bu durum, onların Kur'an eğitim faaliyetleri hakkında zayıf irtibatlar kurulmasının temel sebebidir. Öte yandan Kur'an'ı öğrenip öğretmeyi teşvik bağlamındaki "Sizin en hayırlınız Kur'an'ı öğrenen ve öğrendir."^[26] hadisi gereği düzenli olmayan ancak yoğun bir Kur'an öğretimi faaliyeti gerçekleştirildiğini gösteren bazı bilgilere kaynaklarda rastlamaktayız. Örneğin şu rivâyetler^[27] mesele hakkında ufak da olsa fikir verecek niteliktedir:

[21] Söz konusu beş kişinin isimleri şu şekildedir: Mu'âz b. Cebel, Ubâde b. Sâmî, Übey b. Ka'b, Ebû Eyyûb ve Ebû'd-Derdâ. Ebû'l-Hasen İzzeddîn Ali b. Muhammed İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe fî ma'rîfeti's-sahâbe*, (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2012), 630; Şemsüddîn Ahmed b. Osman Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb Arnaut (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985), 2/6.

[22] Kettânî, *et-Terâtübü'l-idâriyye*, 1/103.

[23] Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm Herevî, *Fezâilü'l-Kur'an*, thk. Mervân Atıyye vd. (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1995), 207. Benzer bir olay, Suffe'nin hocalarından Übey b. Ka'b için de rivâyet edilir. İbn Mâce, "Ticâret", 8; Ebû Ubeyd, *Fezâilü'l-Kur'an*, 207.

[24] Ebû Ubeyd, *Fezâilü'l-Kur'an*, 207; Muhammed Abdülazîm Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân fî 'ulûmi'l-Kur'an*, thk. Fevâz Ahmed (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1995), 1/241.

[25] Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe Nümeyrî, *Târîhu'l-Medîneti'l-Münevvere*, thk. Fehîm Muhammed Şeltût (Cidde: Dâru'l-İsfahânî, 1973), 2/487; Muhammed Mustafa A'zamî, *Kur'an Tarihi*, trc. Ömer Türker-Fatih Serenli (İstanbul: İz Yayıncılık, 2006), 100.

[26] Buhârî, "Fezâilü'l-Kur'an", 21; Ebû Dâvûd, "Vitr", 14; Tirmizî, "Fezâilü'l-Kur'an", 15; İbn Mâce, "Mukaddime", 16.

[27] Ayrıca bkz. A'zamî, *Kur'an Tarihi*, 100.

“Ubâde b. Sâmit, Suffe ehline Kur'an öğretiyordu.”^[28] “Übey b. Ka'b, Rasûlullah'ın sağlığında Medine'de Kur'an okutuyordu.”^[29] “Sehl b. Sa'd Ensârî'nin ifadesine göre onlar mescitte birbirlerine Kur'an okurken Rasûlullah yanlarına kadar gelmiş- tir.”^[30] “Ukbe b. Âmir'in belirttiğine göre mescitte birbirlerine Kur'an öğretirken Hz. Peygamber yanlarına gelmiştir.”^[31] “Câbir b. Abdillah'ın aktardığına göre Arap ve Arap olmayanlardan müteşekkil bir toplulukta Kur'an okurken Rasûlullah yan- larına kadar gelmiştir.”^[32] “Enes b. Mâlik'in anlattığına göre mescitte Kur'an okur- ken Allah Rasûlü yanlarına kadar yaklaşmıştır.”^[33]

Suffe sâkinlerine genelde Kur'an tâlim ettirildiğinden^[34] burada yetişen sahâbî- lerin çoğu Kur'an hâfızı oluyordu. Bu itibarla o dönemde Suffe ehli “hâfız”^[35] an- lamına gelen “kurrâ”^[36] olarak tavsif edilmiştir. Böylece Suffe, İslâm tarihinin ilk “dâru'l-kurrâ”sı kabul edilmiştir. Allah Rasûlü tarafından Kur'an öğretmek üzere gönderilen ve Bî'r-i Maüne'de (4/625)^[37] pusuya düşürülüp şehit edilen sahâbîlere^[38] de bu anlamıyla “kurrâ” ismi verilmiştir.^[39] Burada şehit edilen kurrânın Ashâb-ı Suffe'ye mensup olmaları^[40] sebebiyle mezkûr hâdiseye “Seriyetü'l-Kurrâ” da de- nilmiştir.^[41] Bî'r-i Maüne hâdisesi Hz. Peygamber'i son derece hüzünlendirmişti. Öyle ki Rasûlullah'ın bu suikastta şehit edilen sahâbîlere olduğu kadar hiç kim-

[28] İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe*, 630.

[29] Ebû Ubeyd, *Fezâilü'l-Kur'an*, 207.

[30] Ebû Ubeyd, *Fezâilü'l-Kur'an*, 68; Ebû Bekr Ca'fer Feryâbî, *Fezâilü'l-Kur'an*, thk. Yûsuf Osman Fazlullah (Ri- yad: Mektebetü'r-Rüşd, 1989), 246.

[31] Feryâbî, *Fezâilü'l-Kur'an*, 246.

[32] Feryâbî, *Fezâilü'l-Kur'an*, 244.

[33] Feryâbî, *Fezâilü'l-Kur'an*, 244.

[34] Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2/636.

[35] “Hâfız” kavramına ilişkin detaylı bilgi için bkz. Nebi Bozkurt, “Hâfız”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklo- pedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/74-78.

[36] Müslim, “İmâret”, 33. Öte yandan bazı rivâyetlerde yer aldığına göre Kur'an'ın tümünü hıfzetmemiş olsa dahi ahkâmı hususunda geniş bilgileri olan sahâbîlere de “kurrâ” denilmiştir. Sonraki süreçte ise Kur'an'ı hıfzeden ve kirâat vecihlerinden bir ya da birkaçı hakkında malumatı olanlar “kurrâ” olarak nitelendiril- miştir.

[37] Bî'r-i Maüne Faciası'na ilişkin detaylı bilgi için bkz. Ahmet Önkal, “Bî'rîmaüne”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/195-196; Ünal Kılıç, “Bî'rîmaüne Seferi (Sebeup, Sonuç ve Çıkar İlişkileri Bağlamında)”, *Marife: Dinî Araştırmalar Dergisi* 3/1 (2003), 141-154; Mustafa Sezer, “İslâm Tarihi'nde Bî'r-i Maüne Hâdisesi Üzerine Bir Araştırma”, *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/2 (2015), 247-273.

[38] Bî'r-i Maüne'de şehit edilen hâfız sahâbîlerin sayısı hakkında farklı rivâyetler söz konusudur. Zâhid Kevserî bu sayının yetmiş olduğunu dile getirir. Muhammed Zâhid Kevserî, *Makâlâtü'l-Kevserî*, (Kahire: el-Mektebetü't-Tevfikiyye, 1954), 25. Seriyeye katılan ve şehit olanların sayısına ilişkin değerlendirme için bkz. Kılıç, “Bî'rîmaüne Seferi”, 149-150; Sezer, “İslâm Tarihi'nde Bî'r-i Maüne Hâdisesi”, 253-254.

[39] Buhârî, “Vitr”, 7; Müslim, “Mesâcid”, 301; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 2/48; Kettânî, *et-Terâtibü'l-idâriyye*, 1/365.

[40] Kettânî, *et-Terâtibü'l-idâriyye*, 1/365.

[41] Muhammed b. Yûsuf Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ ve'r-reşâd fî sîreti hayri'l-ibâd*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1997, 6/57; Kılıç, “Bî'rîmaüne Seferi”, 143; Sezer, “İslâm Tarihi'nde Bî'r-i Maüne Hâdisesi”, 253.

seye üzülmeye, hâdiseyi duyduğunda sabah namazının birinci rekâtından doğrulduktan sonra facianın sorumlularına beddua ettiği nakledilir. Bunu yaparken bazı kabilelere dua etmiş, bazı mazlumların adlarını anmış; sonra secde ederek namazını tamamlamıştır. Bu durum muhtelif rivâyetlere göre on beş, otuz, kırk gün boyunca sürmüştür.^[42] Çok sayıda hâfızın Bî'r-i Maûne'deki şahadetinden sonra ashâb-ı kirâm Kur'ân hıfzına daha da özen göstermiş ve ezberleme faaliyetine hız vermiştir.^[43]

Öte yandan "hâfız" kavramıyla ilgili şu durumu da belirtmek gerekir. "Hâfız" kelimesinin yer aldığı rivâyetlere bakıldığında ülkemizde anlaşıldığı şekliyle Kur'ân'ın tümünün hıfzedildiği anlamı çıkmamaktadır. Nitekim İbnü'l-Cezerî (ö. 833/1429), hâfız sahâbilerden bahsederken şu ifadeleri kullanır: "Onların (sahâbenin) arasında Kur'ân'ın tamamını hıfzedenden olduğu gibi çoğunu ezbere bilen de vardı. Kur'ân'ın bir kısmını ezberleyeni de görmek mümkündür."^[44] Söz konusu ifadeler Kur'ân âyetlerinin bazılarını ezberleyen de hâfız olarak nitelendirildiğini göstermektedir. Hz. Peygamber döneminde vahiy nihayete ermediğinden, nâzil olan âyetleri ezberleyen sahâbenin çoğu doğal olarak Kur'ân hıfzını Rasûlullah'ın vefatından sonra tamamlayabilmiştir.^[45] Bu çerçevede İbn Mes'ûd (ö. 32/652-53), İbn Ömer (ö. 73/693), Ebû Hüreyre (ö. 58/678), Ebû Huzeyf'e'nin âzatlısı Sâlim (ö. 12/633), Huzeyfe b. Yemân (ö. 36/656) gibi Suffe sâkinleri Kur'ân'ın tamamını ezberleyen hâfızlar arasındadır.^[46] Mustafa A'zamî, çok sayıda hâfız sahâbinin Bî'r-i Maûne Faciası ve Yemâme (el-Akrabâ) Savaşı'nda^[47] şehit edilmesi sebebiyle hâfızların isimlerinin tam olarak kayıtlara geçirilemediğini dile getirip kaynakların naklettiği hâfızların isimlerini genel olarak sayar. Bunlar, gerek Medine'de gerekse genişleyen İslâm coğrafyasının yeni yerleşim alanlarında Kur'ân öğretmeye devam etmişlerdir.^[48] Zikredilen isimler arasında Suffeli simalar dikkati çekmektedir.

Suffe'de Kur'ân öğretimi bazen bireysel olarak bazen de toplu hâlde gerçekleştirilmiştir. Kur'ân okuyanların seslerinin mescidin her tarafından fazlasıyla işitildiğini gören Rasûlullah, birbirlerini yanıltmamaları için zaman zaman seslerini yükseltmemeleri konusunda sahâbileri ikaz etmiştir.^[49] Toplu ya da gruplar hâlinde Kur'ân öğretimini İbn Mes'ûd'da da görmekteyiz. Buna göre bir bedevînin grup hâlindeki öğrencilerine Kur'ân öğrettiğini gördüğü İbn Mes'ûd'a ne yaptığını

[42] Kılıç, "Bî'rîmaûne Seferi", 152-153.

[43] Kevserî, *Makâlâtü'l-Kevserî*, 25.

[44] Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fî'l-kırââtü'l-aşr*, thk. Ali Muhammed Dabbâ, (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 1/6.

[45] Subhî Sâlih, *Mebâhis fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, (Beirut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, 2009), 73.

[46] Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân Süyûtî, *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Şuayb Arnaut (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 2008), 155.

[47] Detaylar için bkz. İsrâfil Balcı, *Sâdık Halife Hz. Ebû Bekir*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 201-206.

[48] A'zamî, *Kur'ân Tarihi*, 101.

[49] Ebû Ubeyd, *Fezâilü'l-Kur'ân*, 168; Zürkânî, *Menâhilü'l-'irfân*, 1/241.

sorunca “Allah Rasûlü'nün mirasını paylaşıyorlar.”^[50] cevabını almıştır Tâbiünden olan Mesrûk b. Ecda'nın (ö. 63/683 [?]) aktardığına göre İbn Mes'ûd mescitte Kur'an okutmuş ve öğrenciler derslerini çalışırken de fetva vermiştir.^[51]

Suffe'de Kur'an öğreten isimlerin çoğunun Kur'an'ı bizzat Hz. Peygamber'den tâlim ettiği anlaşılmaktadır. Örneğin Ebü'd-Derdâ'nın, Kur'an'ın tamamını ezberleyerek Allah Rasûlü'ne arz ettiği ifade edilir.^[52] Bu bağlamda Enes b. Mâlik'ten gelen rivâyete göre “Rasûlullah hayattayken Ebü'd-Derdâ, Mu'âz b. Cebel, Zeyd b. Sâbit ve Ebü Zeyd'in dışında kimse Kur'an'ı hıfz etmemiştir.”^[53] Benzer rivâyetlerde bazı isimler dikkat çekecek niteliktedir. Nitekim onların öğretici/mukrî özelliğine vurgu yapan bu nakiller, bazı kimseleri Kur'an muallimlerinin sınırlı olduğu kanaatine sevk etmiştir. Özellikle Batılılar tarafından yazılan ya da İslâm dünyasında önyargılı olarak telif edilen bazı eserlerde meselenin bu boyutuna ilişkin ifadeler yer alır.^[54] Örneğin Ebü Reyve (ö. 1970),^[55] Rasûlullah'ın Kur'an öğretimi konusunda tavsiyede bulunduğu dört sahâbî içinde adının geçmediğini söylemek suretiyle Ebü Hüreyre'nin Kur'an kıraatinde herhangi bir yeri bulunmadığını iddia etmiştir.^[56] Oysa Suffe'nin en önemli siması olan Ebü Hüreyre, her ne kadar kıraatini Allah Rasûlü'nden ahzetmesi de kıraat ilmi açısından önemli bir isimdir. Kıraatini Übey b. Kâ'b'dan arz yoluyla alan Ebü Hüreyre^[57] sonraki süreçte öğrendiği kıraati birçok kimseye öğretmiştir. Nitekim Abdurrahmân b. Hürmüz A'rec (ö. 117/735)^[58] ve kıraat-ı aşere imamlarından olan Ebü Ca'fer Yezîd b. Ka'ka^[59] bu isimler arasındadır. Ebü Ca'fer'in isnâdında yer alarak kıraatinin kendisine dayanması, yine Ebü Ca'fer'in öğrencisi olan kıraat imamlarından Nâfi' b. Abdurrahmân'ın^[60] da kıraat

[50] Arthur Jeffery, *Mukaddimetân fî 'ulûmî'l-Kur'ân: Hümâ Mukaddimetü Kitâbî'l-Mebânî ve Mukaddimetü İbn Atıyye*, (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1954), 259. Bu çalışma, İbn Atıyye Endelüsî'nin *el-Muharreru'l-vecîz*'inin mukaddimesi ile yazarı bilinmeyen *el-Mebânî li nazmî'l-me'ânî* adlı bir başka eserin mukaddimelerinden müteşekkil olup Arthur Jeffery (ö. 1959) tarafından neşredilmiştir.

[51] İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye*, 2/294.

[52] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 2/336.

[53] Buhârî, “Fezâilü'l-Kur'ân”, 8. İlgili rivâyete dair Kettânî'nin değerlendirmeleri için bkz. Kettânî, *et-Terâtibü'l-idâriyye*, 1/106.

[54] Régis Blachère, *Introduction au Coran*, (Paris: Librairie Orientale et Americaine, 1947), 28.

[55] *Evdâ 'ale's-sünneti'l-Muhammediyye ev difâ' anî'l-hadîs* adlı eserinde ortaya koyduğu hadis ve sünnete dair şüpheli fikirleriyle genel olarak sahâbe, özellikle de Ebü Hüreyre hakkındaki ithamlarına karşı yazılan reddiyelerle şöhret bulmuştur. Ebü Hüreyre'nin birçok hadis uydurduğunu ileri süren Ebü Reyve *Şeyhu'l-madîre Ebü Hüreyre* isimli eserinde, doğru bilgi vermek yerine her fırsatta Ebü Hüreyre'yi Emevîler ve özellikle Muâviye lehinde hadis uyduran bir yalancı olduğunu ileri sürerek küçük düşürmeyi hedeflemiştir. Nüreddin İtr-M. Yaşar Kandemir, “Ebü Reyve”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/214-215.

[56] M. Yaşar Kandemir, “Ebü Hüreyre”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/162.

[57] İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye*, 1/370.

[58] İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye*, 1/381.

[59] İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye*, 2/382.

[60] İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye*, 1/330.

isnâd zincirinde bulunması, hadisçiliği yanında kırâatçı kimliğiyle de Ebû Hüreyre'yi önemli bir isim kılmıştır.

Daha önce de dile getirildiği gibi Rasûlullah'ın Kur'ân öğretimi konusunda önerdiği isimler bazı rivâyetlerde yer bulur. Söz konusu sahâbilerin mukrî sıfatlarına işaret eden bir rivâyeti şöyle zikredebiliriz: “Kur'ân'ı dört kişiden öğreniniz! Bunlar: İbn Mes'ûd, Ebû Huzeyfe'nin azatlısı Sâlim, Übey b. Ka'b ve Mu'âz b. Cebel'dir.”^[61] Başka bir rivâyette ise isimlerde farklılık söz konusudur. Buna göre listede Ebü'd-Derdâ, Mu'âz b. Cebel, Zeyd b. Sâbit ve Ebû Zeyd olmak üzere yine dört kişi bulunur.^[62] Buhârî'nin (ö. 256/870) *Sahîh*'inin muhtelif yerlerinde bulunan her bir rivâyette meseleye dair dört sayısı dikkat çekicidir. Lâkin bahse konu rivâyetler Buhârî'de dağınık olarak bulunup isimler art arda sıralanmadığından bu rivâyetlerde ortak isimler olmakla beraber farklı sahâbiler söz konusudur. Bu itibarla Allah Rasûlü'nün zikrettiği sahâbilerin sayısı üç rivâyette mükerrerleriyle birlikte yedidir.^[63] Mezkûr isimleri topluca ifade edersek liste şu şekildedir: İbn Mes'ûd, Ebû Huzeyfe'nin azatlısı Sâlim, Übey b. Ka'b, Mu'âz b. Cebel, Ebü'd-Derdâ, Zeyd b. Sâbit ve Ebû Zeyd. Bu durum, oryantalist Blachère'yi (ö. 1973) “Mevcut hadis rivâyetleri, Kur'ân adına yedi hâfız tanımaktadır.” değerlendirmesini yapmaya sevk etmiştir.^[64]

Rasûlullah dönemi Kur'ân tâliminin bazı detaylarına ilişkin birtakım bilgileri de kaynaklarda görmek mümkündür. Bilindiği üzere Hz. Peygamber'in sağlığında tecvid ilmi bir disiplin olarak teşekkül etmediğinden bu ilme ait ifadeler henüz kavramlaşmamıştı. Bu itibarla -günümüzde anlaşıldığı şekliyle tecvid ilmi adına-Rasûlullah'ın sahâbeye sistemli bir şekilde Kur'ân öğrettiği belirli bir tilâvet tarzının olmadığı söylenebilir. Zira kalkale, ihfâ, izhâr, iklâb, idğâm, medd-i tabîi, medd-i muttasıl, medd-i munfasıl, medd-i lâzım, medd-i ârız, medd-i lîn gibi birçok tecvid kuralına ilişkin malumat bizzat Hz. Peygamber'den nakledilmemiştir. Ancak med, tertîl, teressül gibi tecvid ilminin parçası olan bazı kavramları ihtiva eden rivâyetleri kaynaklarda görmekteyiz. Bu durum, Rasûlullah'ın tecvid kurallarını tatbik ettiği hususunda delil olmalıdır.^[65] Örneğin Allah Rasûlü, sahâbeden bazılarının Kur'ân'ı kendi aralarında konuşuyor gibi kelimelerin son seslerine ve hareketlerine dikkat etmeksizin seslendirdiklerini, tecvid kurallarına uymaksızın okuduklarını ve durak yerlerini önemsemeksizin tilâvet ettiklerini görünce Kur'ân'ı bu şekilde okumayı yasaklamıştır.^[66] Yine Hz. Peygamber, Kur'ân'ı dinleyen kişinin tane tane

[61] Buhârî, “Fezâilü Ashâbî'n-Nebî”, 26, 27; “Menâkibü'l-Ensâr”, 14; Müslim, “Fezâilü's-Sahâbe”, 118.

[62] Buhârî, “Fezâilü'l-Kur'ân”, 8.

[63] Subhî Sâlih, *Mebâhis*, 65.

[64] Blachère, *Introduction au Coran*, 28; Subhî Sâlih, *Mebâhis*, 65.

[65] İbrahim Tetik, *Tecvid İlimi: Tarihsel Evveliyati, Doğuşu ve Gelişim Süreci* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016), 126.

[66] Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 635. Öte yandan adeta mekanik bir görevi yerine getirircesine Kur'ân'ı çok hızlı şekilde tilâvet edenleri de az ama doğru/sahih bir şekilde ve âyetlerin manalarını düşünüp te-

sayabileceği bir okuma tarzını (tertîl) sahâbeye telkin etmiştir. Nitekim Kur'ân'ın Rasûlullah'a tertîl üzere (ağır ağır, tane tane)^[67] okunduğu ve kendisinin de insanlara aynı şekilde okuması gerektiği hatırlatılmış,^[68] böylece Kur'ân kırâatinde metodolojik bir tayin yapılmıştır.^[69]

Enes b. Mâlik'ten nakledilen rivâyete göre Râsûlullah'ın (Kur'ân) kırâati medli idi. Enes b. Mâlik bu bağlamda Besmeleyi örnek olarak zikreder. Buna göre Allah Rasûlü «بِسْمِ اللَّهِ» derken «lâm» harfini; «الرَّحْمَنُ» derken «mîm» harfini; «الرَّحِيمِ» derken de «hâ» harfini med etmiştir/uzatmıştır.^[70] Yine İbn Mes'ûd'dan nakledilen şu rivâyet de med hususunda Rasûlullah'ın kırâatinin mahiyetini gösterir niteliktedir: İbn Mes'ûd bir gün Kur'ân okuttuğu kişinin Tevbe sûresinin 60. âyetinde yer alan «لُفَّقِرَاءِ» lafzındaki «râ» harfini kasr ölçüsünde uzattığını iştirince okuyuşunu durdurmuş ve «Hz. Peygamber, bu kelimeyi, senin okuduğun şekilde bana öğretmedi.» diyerek onu ikaz etmiştir. O kimsenin, «Allah Rasûlü bu kelimeyi sana nasıl öğretti?» şeklindeki sorusuna İbn Mes'ûd, «Bu kelimedeki «râ» harfini med yaparak bir elif miktarından fazla uzatarak okudu.» cevabını vermiştir.^[71] Mezkûr rivâyetler, tecvid ilminin önemli bir bahsi olan med meselesinin Hz. Peygamber tarafından bizzat öğretildiğinin bir delili kabul edilmelidir.

HZ. PEYGAMBER SONRASI KUR'ÂN VE KIRÂAT FAALİYETLERİNDE SUFFELİLERİN ROLÜ

Kur'ân öğretimi gerek Rasûlullah döneminde gerekse dört halife devrinde tüm hızıyla devam etmiştir. İslâm coğrafyasının genişlemesiyle doğru orantılı olarak Kur'ân öğretmeni ihtiyacı da artmıştır. Bu bağlamda özellikle Suffe'nin öğretmenleri ve öğrencileri muhtelif merkezlere muallim olarak gönderilmiştir. Örneğin Hz. Peygamber, hicrî 9. yılın sonunda Mu'âz b. Cebel'i, hem vali hem de Kur'ân öğretmeni olarak Yemen'e göndermişti. Medine'ye Allah Rasûlü'nün vefatının ardından dönen Mu'âz b. Cebel, Hz. Ebû Bekir döneminde Suriye bölgesindeki fetih hareketlerine katılmak için izin istemişti. Hz. Ali'nin «Ben olsam, şehadeti arzulayan kimseyi engellemezdim.»^[72] şeklindeki muhalefetine rağmen Hz. Ömer başta olmak üzere sahâbenin önde gelenlerinin görüşleri doğrultusunda halife tarafından Mu'âz b. Cebel'e müsaade edilmemişti. Buna göre Medine'de kalıp Müslüman-

fekkür ederek okumaları konusunda ikaz etmiştir. Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 635.

[67] «İnkârcılar, «Kur'ân ona bütünüyle bir defada indirilseydi yal!» diyorlar. Oysa biz onu senin kalbine iyice yerleştirmek için böyle yaptık ve onu uygun aralıklarla parça parça gönderdik.» Furkân 25/32.

[68] «...Kur'ân'ı tane tane, hakkını vererek oku!» Müzzemmil 73/4.

[69] Tetik, *Tecvid İlmî*, 132.

[70] Buhârî, «Fezâilü'l-Kur'ân», 29.

[71] Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân Süyûtî, *ed-Dürü'l-mensûr fi't-tefsîr bi'l-me'sûr*, (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2011), 4/221; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/239.

[72] Abdülhamîd Mahmûd Tahmaz, *İlmü'l-ulemâ ve mu'allimi'n-nâs el-hayr: Mu'âz b. Cebel*, (Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 1988), 33.

lara gerek Kur'an gerekse diğer alanlarda dersler veren Mu'az b. Cebel'in Suriye'ye gidişi Hz. Ömer dönemine kalmıştır.^[73]

Kur'an'ın metinleşmesi çerçevesinde gerçekleştirilen âyetlerin bir araya getirilmesi (cem') faaliyeti, Hz. Ebû Bekir'in halifelığının ilk yılında gerçekleşen ve aralarında çok sayıda Suffeli hâfızın da şehit olduğu Yemâme (el-Akrabâ) Savaşı sonrası hayata geçirilmiştir. Malum olduğu üzere Kur'an, Allah Rasûlü'nün sağlığında iki kapak arasına getirilmemişti.^[74] Bazı hâfız sahâbilerin Yemâme Savaşı'nda şehit düşmesi Hz. Ömer'i Kur'an'ın birtakım âyetlerinin ortadan kaybolacağı hususunda kaygılandırmıştı. Bu endişenin neticesinde Kur'an'ın derli toplu bir şekilde kayıt altına alınmasına matuf olarak cem' işlemi icrâ edilmiştir. Buna göre Hz. Ömer, Yemâme'de birçok hâfızın şehit olmasını, meydana gele(bile)cek diğer savaşlar için de benzer kaygıyı taşıdığını, hâl böyle olunca Kur'an'ın büyük bir bölümünün hafızalardan silinmesi suretiyle kaybolabileceği endişesini dile getirmiş, böylesi olumsuz bir tabloyu engellemeye matuf olarak Kur'an'ın kitap şeklinde bir araya getirilmesini emretmesi konusunda halife Hz. Ebû Bekir'e ısrarcı olmuştur.^[75] Onun konu üzerindeki ısrarı, meseleyi sürekli gündemde tutmuş,^[76] hem halife sıfatıyla Hz. Ebû Bekir hem de mezkûr faaliyetin en yetkin siması Zeyd b. Sâbit, bu işlemin lüzumuna Hz. Ömer'in ısrarları sonucu kanaat getirmişlerdir.^[77] Hz. Ömer'in cem' sürecinde aktif rol oynaması, bir rivâyete göre cem' faaliyetinin bizzat onun tarafından, hatta ilk defa onun devrinde gerçekleştirildiği yönünde değerlendirmelere bile yol açmıştır.^[78] Bu bağlamda önerinin Hz. Ömer tarafından sunulması ve onun mesele üzerindeki ısrarı cem'e yorulmuş olmalıdır. Süyûtî'nin (ö. 911/1505), "Kur'an'ı ilk cem' edenden murat, onun cem'ine işaretir."^[79] ifadesi bu çerçevede yorumlanmalıdır.

Buraya kadarki süreç Kur'an'ın cem' faaliyetinin çok kısa özetidir. Bizim dikkat çekeğimiz husus ise Kur'an âyetlerinin bir araya getirilmesi noktasında Hz. Ömer'i kaygılandıran âmile dairdir. Yemâme'de şehit düşen hâfızların yanında

[73] Ebû'l-Kâsım Sîkatüddîn İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, thk. Muhibbüddîn Ebû Saîd Ömer (Beyrut: Dâru'l-Fîkr, 1995), 33/154.

[74] Süyûtî, *el-İtkân*, 129; Zürkânî, *Menâhilü'l-İrfân*, 1/204.

[75] Detaylar için bkz. Buhârî, "Fezâilü'l-Kur'an", 3; Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'an", 9; Subhî Sâlih, *Mebâhis*, 74-75; Muhammed Hamidullah, *Kur'an-ı Kerim Tarihi*, trc. Abdülaziz Hatip-Mahmut Kanık (İstanbul: Beyan Yayınları, 2000), 45-46.

[76] "...Ömer'e gelince, tarih, bu teşebbüsün kaynağının kendisi (Ömer) olduğunu, cem' faaliyetinin tatbikçisinin de Zeyd olduğunu belgelemiştir." Subhî Sâlih, *Mebâhis*, 77.

[77] Buhârî, "Fezâilü'l-Kur'an", 3; Süyûtî, *el-İtkân*, 130; Zürkânî, *Menâhilü'l-İrfân*, 1/206.

[78] Buna göre Hz. Ömer, Kur'an âyetlerini bir araya getirme düşüncesindeydi. Bu fikrini hayata geçirmek üzere 'Kim Allah Rasûlü'nden Kur'an'a dair bir âyet duyduysa bize getirsin.' ifadesinde bulunmuştur. Böylece elde edilen âyetler sâhifeler, levhalar, hurma dalları vs malzemelere yazılmak suretiyle kayıt altına alınmıştır. Hz. Ömer, iki tanığı olmadan hiç kimseden âyet kabul etmemiştir. Kur'an'ı bu şekilde bir araya getirme sürecinde de şehit olmuştur. Süyûtî, *ed-Dürru'l-mensûr*, 4/332.

[79] Süyûtî, *el-İtkân*, 130.

Suffe'nin önemli isimleri arasında bulunan Ebû Huzeyfe'nin mevlâsı Sâlim'in^[80] şehit edilmesi, kanaatimize göre Hz. Ömer için oldukça ehemmiyet arz eder. Zira Sâlim'in Kur'an ile olan ilişkisi, Kur'an'ı çok güzel tilâvet etmesinden ötürü Rasûlullah'ın Sâlim'i kastederek "Ümmetimin arasında onun gibilerini yaratan Allah'a hamd ederim."^[81] şeklindeki sözü; yine Kur'an'ın, Sâlim'in de arasında bulunduğu dört kişiden öğrenilmesi konusundaki tavsiyesi,^[82] dolayısıyla Sâlim'in gerek kârî gerekse mukrî vasfıyla Allah Rasûlü tarafından iltifata mazhar olması Hz. Ömer'in duyduğu endişeyi ziyadeleştirmiş olmalıdır. Sâlim'in savaş meydanında şehit edilmesi üzerine gündeme getirilen "Kur'an'ın dörtte biri yok oldu!" cümlesini kaynaklarımızın bazısında görmekteyiz.^[83] Bu değerlendirme, Rasûlullah'ın, Kur'an'ın dört kişiden öğrenilmesi konusundaki ifadesinden mülhem olmalıdır. Yeri gelmişken, Arapların bir konunun önemini işaret etmeye matuf olarak kullandıkları yetmiş^[84] sayısıyla da bağlantı kurulması kanaatindeyiz. Buna göre Sâlim'in şehadetinin -Yemâme'de şehit edildiği ileri sürülen- yetmiş hâfızın şehit olması kadar önem arz ettiğinin vurgulanmış olması da mümkündür. Zira Hz. Ömer'in cem' üzerindeki şiddetli ısrarını, tüm bunları bir arada düşündüğümüzde daha rahat anlayabiliriz. Ayrıca rivâyete göre Hz. Ömer'in bir âyet hakkında araştırma yaptığı, ilgili âyeti bilen kişinin Yemâme'de şehit düştüğünü öğrenmesi üzerine "İnnâ lillâhi ..." dediği nakledilir.^[85] Onun, bu durum üzerine vahyin metinleşmesi için harekete geçtiği ifadesi dikkate değerdir.^[86] Nitekim Süyûtî'nin, İbn Ebî Dâvûd'dan (ö. 316/929) gelen rivâyeti göstererek cem' sürecini Hz. Ömer'le irtibatlandırması ve aktardığı rivâyetin yine Sâlim ile ilgili olması, adeta Hz. Ömer'in Sâlim'e verdiği değere işaret eder niteliktedir.^[87] Ayrıca Hz. Ömer vefat etmeden önce kendisine kimin halife olacağını soranlara şu cevabı vermiştir: "Ebû Huzeyfe'nin mevlâsı Sâlim hayatta olsaydı, onu halife olarak tayin ederdim. Rabbim bana, 'Niçin onu halife olarak tayin

[80] Hayatına dair geniş bilgi için bkz. Ebû Nu'aym, *Hilyetü'l-evliyâ*, 1/176-178; Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf İbn Abdilberr Nemerî, *el-İstî'âb fî ma'rifeti'l-ashâb*, tashih-tahric: Âdil Mürşid (Amman: Dâru'l-A'lâm, 2002), 297; İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-ğâbe*, 441-442; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 1/167-170; Mehmet Özşenel, "Sâlim Mevlâ Ebû Huzeyfe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/49-50.

[81] İbn Mâce, "İkâme", 176; İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-ğâbe*, 442; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 1/168.

[82] Buhârî, "Fezâilü Ashâbi'n-Nebi", 26, 27; "Menâkibü'l-Ensâr", 14; Müslim, "Fezâilü's-Sahâbe", 118.

[83] Hâkim Nisâbü'rî, *el-Müstedrek*, 3/226.

[84] Araplar yedi, yetmiş ve yedi yüz gibi sayılara bir sınır koymaksızın bunları gerçek manalarının dışında; çokluk ve mübalağa ifade edecek şekilde kullanmışlardır. Ebû Şâme'nin (ö. 665/1267) onlu sayılarda yetmişin çokluğu ifade etmesi gibi tekli sayılarda da yedi sayısının kesret manasına geldiğini söylemesi bu durumu teyit eder. Bu görüşün izahıyla ilgili olarak gerek Kur'an'da gerekse hadislerde yer alan bu tür sayıların tefsirleri yapılırken söz konusu sayıların gerçek manalarının yanında bunların çokluktan kinâye olabileceklarine de dikkat çekilmiştir. Konuya dair ayrıca bkz. Şihâbüddin Abdurrahmân Ebû Şâme Makdisî, *el-Mürşidü'l-vecîz*, thk. Tayyar Altıkulaç (İstanbul: TDV Yayınları, 1986), 99; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/26; Süyûtî, *el-İtkân*, 105; Subhî Sâlih, *Mebâhis*, 104.

[85] İbn Ebî Dâvûd Sicistânî, *Kitâbü'l-Mesâhif*, (Beirut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1985), 16; Süyûtî, *el-İtkân*, 130.

[86] Bu girişimi cem' faaliyeti şeklinde değerlendirenler Kur'an'ı cem' eden ilk isim olarak Hz. Ömer'i görürler. Lâkin söz konusu rivâyetin isnâdının munkatî' olduğunu ifade eden Süyûtî, mezkûr cem'den kastedilenin derlemeye işaret olduğunu dile getirir. Süyûtî, *el-İtkân*, 130.

[87] Süyûtî, *el-İtkân*, 130.

ettin?’ diye sorduğunda ise şöyle derdim: ‘Rabbim! Ben, senin elçinin: *Sâlim, Allah’ı bütün kalbiyle sever.* dediğini işittim.’”^[88] Bu bağlamda Rasûlullah’ın, Kur’ân’ın kendisinden öğrenilmesini tavsiye ettiği simalardan birisinin şehit edilmesi, diğer isimlerin de vefatı durumunda Kur’ân’ın aslına uygun olarak öğretilmeyeceği hususunda Hz. Ömer’i endişelendirmiş olmalıdır. Bu durum Hz. Ömer’in, Sâlim’in dışındaki hâfız sahâbiler henüz hayattayken nâzil olan tüm âyetleri iki kapak arasında cem’ etmeyi hedeflediğini düşündürmektedir.

Hız. Ömer döneminde fetih hareketleri devam eden Suriye bölgesine eğitim-öğretim faaliyetleri için muallimler gönderilmiştir. Suriye bölgesi komutanlarından Yezîd b. Ebî Süfyân (ö. 18/639) gönderdiği mektupta Suriye halkının kalabalıklaştığını, onlara Kur’ân’ı ve dinin emirlerini öğretecek kimselere ihtiyaç duyulduğunu, bu sebeple de bölgeye eğitim-öğretim faaliyetlerini yürütebilecek Kur’ân öğretmenlerini görevlendirmesini arz etmiştir.^[89] Hız. Ömer de Suffe’nin öğretmen kadrosunda yer almış olan Mu’âz b. Cebel, Ebüd-Derdâ ve Ubâde b. Sâmîte bu görevi tevdi etmiştir.^[90] Mezkûr isimler, gittikleri bölgenin hocaları olarak aralarında kırâat imamları ve âlimlerinin de yer aldığı tabiî neslinin ders halkalarında Kur’ân ve kırâat eğitimi adına büyük hizmetler vermişlerdir.

Ayrıca Irak bölgesinin fethinin ardından burada Hız. Ömer’in emriyle Kûfe ve Basra şehirleri kurulmuştur. Şehrin merkezlerine inşâ edilen mescitlerde İslâm’ı öğretmek üzere bazı sahâbiler gönderilmiştir. Yoğun bir ilmî faaliyete girişen sahâbiler buralarda Kur’ân dersleri vermeye başlamışlardır. Bu çerçevede Kûfede eğitim-öğretim faaliyetlerini yürütmek üzere ashâb-ı kirâmın çoğu zaman Kur’ân kırâati konusunda danıştığı^[91] Suffeli İbn Mes’ûd görevlendirilmiştir.^[92] Hız. Ömer, mevzuyu halka okunması üzere yazdığı mektupta şu şekilde dile getirir: “Zâtından başka ilah olmayan Allah’a yemin ederim ki ondan istifade hususunda sizi nefsim tercih ettim. (Onun kıymetini bilin ve) ondan (ilim) alın!”^[93] Kur’ân öğretimi hususunda İbn Mes’ûd’u ikaz etmeyi de ihmal etmeyen halifenin, gönderdiği mektuptan bazı detayları da anlamaktayız. Buna göre Hız. Ömer mektupta şu cümleleri serdedir: “Kur’ân, Hüzeyl lehçesine göre değil Kureyş lehçesi üzere nâzil olmuştur. Bu yüzden Kur’ân’ı Kureyş lehçesine göre okutun!”^[94] Bu uyarıdan da anlıyoruz ki Hız. Ömer, Hüzeyl kabilesine mensup olan İbn Mes’ûd’a yapacağı iş konusunda

[88] Ebû Nu’aym, *Hilyetü’l-evliyâ*, 1/177.

[89] İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, 47/137.

[90] Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, 2/344; Hüseyin Atvân, *el-Kırâatü’l-Kur’âniyye fî bilâdi’s-Şâm*, (Beyrut: Dâru’l-Cil, 1982), 39-40.

[91] Müslim, “Fezâilü’l-Kur’ân”, 50.

[92] İbn Sa’d, *et-Tabakât*, 3/143-144; Ebû Nu’aym, *Hilyetü’l-evliyâ*, 1/127; Cemâlüddîn Ebû’l-Ferec İbnü’l-Cevzî, *Sıfatü’s-sa’fve*, thk. Hâlid Mustafa Tartûsî (Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-Arabî, 2012), 145.

[93] İbn Sa’d, *et-Tabakât*, 3/145.

[94] İbn Şebbe, *Târîhu’l-Medîneti’l-Münevvere*, 3/1008.

talimat vermiştir. Kûfe'deki Kur'an eğitim-öğretimi o derece yoğunlaşmıştır ki^[95] halife bir grup sahâbîyi Kûfe'ye gönderdiğinde onlara direktifi şu şekilde olmuştur: "Siz şimdi öyle bir yere (Kûfe) gidiyorsunuz ki... Oradaki insanların arı vızıltısına benzer şekilde Kur'an okuduklarını göreceksiniz. Hadis rivâyeti için meşgul edip de onları Kur'an'dan alıkoymayın! Kur'an'ı öne çıkarın, mümkün olduğunca az hadis rivâyet edin!"^[96]

İbn Mes'ûd; kıraât ve tefsir başta olmak üzere birçok sahada kaleme alınan eserlerde görüşleriyle Kur'an tarihinin en önemli simaları arasında başlıca yerini almıştır. Ashâb-ı kirâmın tümü, onun bizzat Hz. Peygamber'den müşâfaheten aldığı ders dolayısıyla Kur'an ve kıraâte vukûfiyetini kabul ve takdir etmiştir. Bu hususta kendisi de şu ifadelerde bulunur: "Ben, Kur'an'dan yetmiş kûsûr sûreyi Allah Rasûlünün bizzat dilinden dinledim ve ezberledim."^[97] Allah'ın kitabı içindeki hiçbir âyet yoktur ki ben onun nerede, ne zaman, kimin hakkında ve ne sebeple indirildiğini bilmeyeyim! Yeryüzünde şu ân Kur'an'ı benden daha iyi bilen bir kimsenin bulunduğunu işitem derhal deveme atlar, o kimsenin yanına giderek Allah'ın kitabını ondan öğrenirim, bundan da hiç yüksünmem."^[98] Muhadramûn âlimlerden Şakîk b. Seleme (ö. 82/701) de onun hakkında benzer ifadelerle şunları dile getirir: "Bir gün İbn Mes'ûd bize şöyle hitap etmişti: 'Vallahi! Rasûlullah'ın bizzat ağzından yetmiş kûsûr sûre öğrendim. En hayırlıları olmadığım hâlde, aralarında Allah'ın kitabını en iyi bileni olduğumu Rasûlullah'ın bütün ashâbı takdir eder.'" Şakîk devamla şunları söyler: "Rasûlullah'ın pek çok sahâbîsinin ilim halkasında bulundum. Bu ifadesinden ötürü hiç kimsenin İbn Mes'ûd'u ayıpladığını veya ona karşılık verdiğini işitmedim."^[99] Ayrıca bazı kaynaklarda İbn Mes'ûd'un *arza-i ahîre*'de^[100] hazır bulunduğu da ifade edilir. Bu bağlamda İbn Abbâs (ö. 68/687-88) şunları dile getirir: "Kur'an, ramazan aylarında senede bir kez Hz. Peygamber'e (Cebrâil tarafından) arz edilirdi. Ancak Rasûlullah'ın vefat ettiği sene iki defa arz edildi. Bu mukâbelede İbn Mes'ûd orada hazır bulunup Kur'an'dan neshedilenlere şahit oldu."^[101] Tüm bu bilgiler ışığında onun birçok sahada olduğu gibi kıraât

[95] Kevserî, Abdullah b. Mes'ûd'un Kûfelilerin önemli bir kesimine Kur'an öğrettiğini, bu sayının da 4000 olduğunu dile getirir. Kevserî, *Makâlâtü'l-Kevserî*, 37.

[96] İbn Mâce, "Sünne", 3; Ebû Abdillâh Ahmed b. Hanbel Şeybânî, *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl*, thk. Talat Koçyiğit-İsmail Cerrahoğlu (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1963), 1/62-63; Şemsüddîn Ahmed b. Osman Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, tsh. Abdurrahmân b. Yahyâ Mu'allimî (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, ts.), 1/6.

[97] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 3/144; İbnü'l-Cevzî, *Sıfatü's-safve*, 144; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/458.

[98] Buhârî, "Fezâilü'l-Kur'an", 8; Müslim, "Fezâilü's-Sahâbe", 115.

[99] Buhârî, "Fezâilü'l-Kur'an", 8; Müslim, "Fezâilü's-Sahâbe", 114.

[100] "Arza", her yıl ramazan ayında o güne kadar nâzil olan âyet ve sûreleri Cebrâil'in Hz. Peygamber'e, onun da Cebrâil'e okumasını ifade etmektedir. Bu uygulama, Rasûlullah'ın vefat ettiği yıl iki kez gerçekleşmiş ve bu son arzaya "arza-i ahîre" adı verilmiştir. Kavrama dair detaylı bilgi için bkz. Abdullbaki Turan, "Arza", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/446-447.

[101] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 2/295; İbn Abdülberber, *el-İstî'âb*, 3/992; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/32.

ilminde de imam olduğundan bahsedilir.^[102] Kendine izafe edilen bir mushafı da olan İbn Mes'ûd,^[103] Hz. Osman döneminde gerçekleştirilen istinsâh faaliyetlerinde Kûfede bulunması dolayısıyla yer almamıştır. Kaynaklarda, istinsâh komisyonunda ona görev verilmemesi hakkında birtakım gerekçeler serdedilmiştir.^[104] İbn Mes'ûd'un istinsâh sürecindeki muhalif bir tavrına dair bazı rivâyetlerin istismar edildiğini söylemek de mümkündür.^[105]

İbn Mes'ûd'un iyi bir kârî olduğunu Hz. Peygamber'in zaman zaman ondan Kur'an tilâvet etmesini istemesinden anlayabiliriz. Bir gün Rasûlullah'ın kendisinden Kur'an okumasını buyurması üzerine yaşanan diyalog İbn Mes'ûd'un dilinden şu şekildedir: "Ey Allah'ın Rasûlü! Biz Kur'an'ı sizden öğrenmedik mi? Kur'an size indirilmişken ben mi size Kur'an okuyayım?" dedim. Hz. Peygamber "Kur'an'ı başkasından dinlemekten pek hoşlanırım." buyurdu ve ben Nisâ sûresini okumaya başladım. 'Her ümmetten bir şahit getireceğimiz ve seni de bütün bunlara şahit tuttuğumuz gün, onların hâlleri ne olacak bakalım?'^[106] anlamındaki âyete geldiğimde, "Şimdilik yeter ey Abdullah! Orada bırak!" buyurdu. Başımı kaldırdığımda bir de ne göreyim? Rasûlullah hıçkırıklara boğulmuş, sakalından aşağı yaşlar boşanıyordu.^[107] Yine bir defasında İbn Mes'ûd'dan Tekvîr sûresini tilâvet etmesini isteyen Hz. Peygamber, "Vaktiyle diri diri gömülen kız çocuğuna 'Hangi günahahtan dolayı öldürüldü?' diye hesabı sorulacak."^[108] meâlindeki âyete geldiğinde gözyaşlarına hâkim olamamıştır. Rasûlullah'ın bu hâli üzerine İbn Mes'ûd daha fazla dayanamayıp tilâvetini sonlandırmıştır. Bu bağlamda başka bir örnek de şudur: Bir gece vakti Hz. Peygamber, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer Mescid-i Nebevî'nin önünden geçerken içeride birinin namaz kıldırıldığını fark etmişlerdir. Namazda okunan Kur'an'a dikkat kesilen Allah Rasûlü, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer oldukları yerde bekleyip bu tilâveti dinlediler. Sesin sahibini tanıyan Rasûlullah, tilâvetinden etkilendikleri şahsın İbn Mes'ûd olduğunu belirterek "Her kim Kur'an'ı nâzil edildiği tazelikte duymak isterse Ümmü Abd'ın oğlundan (İbn Mes'ûd) dinlesin."^[109] buyurmuştur. Onun bu alandaki yetkinliği bağlamında kırâat türlerinden kabul edilen "müddrec" rivâyetlerin fıkıh ilmine dair etkisine İbn Mes'ûd'un mushafında yer alıp nakledilen oruç keffaretine ilişkin rivâyeti örnek olarak vermek yerinde olacaktır. Buna göre İbn

[102] Hüseyin Küçükkalay, *Abdullah b. Mes'ûd ve Tefsir İlmindeki Yeri*, (İstanbul: Yeni Zamanlar Yayınları, 2013), 76. İbn Mes'ûd'un mushafında yer alan kırâat örnekleri için bkz. Küçükkalay, *Abdullah b. Mes'ûd*, 87-95.

[103] Mushafındaki âyet sayısı hakkında farklı rivâyetler söz konusudur. Buna göre 6217 ve 6219 rakamlarından bahsedilir. Krş. Cemâlüddîn Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *Fünûnü'l-efnân fî 'uyûni 'ulûmi'l Kur'an*, (Beyrut: Dâr-ru'l-Beşâiru'l-İslâmiyye, 1987), 242; Jeffery, *Mukaddimetân*, 246.

[104] Mustafa Öztürk-Hadiye Ünsal, *Kur'an Tarihi*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 97-111.

[105] Blachère, *Introduction au Coran*, 63-64. Ayrıca bkz. Subhî Sâlih, *Mebâhis*, 82.

[106] Nisâ 4/41.

[107] Buhârî, "Fezâilü'l-Kur'an", 35; Müslim, "Salâtü'l-Müsâfirîn" 247; Ebû Dâvûd, "İlim", 13; Tirmizî, "Tefsîr", 5.

[108] Tekvîr 81/8-9.

[109] İbn Mâce, "Kitâbü's-Sünne", 11; İbn Abdülberr, *el-İstî'âb*, 3/990; İbnü'l-Cevzî, *Sıfatü's-safve*, 145.

Mes'ûd, keffâret orucunun peş peşe tutulması konusunda *فَمَنْ لَمْ يَجِدْ فَصِيَامًا ثَلَاثَةَ أَيَّامٍ* kısmından^[110] sonra *مُتَّابِعَاتٍ* (peş peşe) ziyadesiyle okumuştur.^[111]

Suffelilerin kirâat ilmine hizmetine dair yer verilecek bir başka isim de Ebü'd-Derdâ'dır. Oldukça geç bir dönemde iman ettiğinden Suffe'ye sonradan dâhil olan Ebü'd-Derdâ, vaktinin ekserisini Suffe'de ilim tahsiliyle geçirmiştir. Önceleri ticaretle uğraşırken iman ettikten sonra hem ticareti hem de ilmi bir arada yürütemediğini, bu itibarla da tercihini ilimden yana kullandığını şu sözlerle ifade etmiştir: “Aynı anda iki işi yapamıyorum. Ben size ticaretin haram olduğunu söylemiyorum. Ancak hem ticareti hem ilim tahsilini beraber götüremediğimden ben ilmi tercih ediyorum.”^[112] Ebü'd-Derdâ, yaptığı bu seçimle kendini Kur'ân öğrenmeye adayarak nüzûlüne şahit olamadığı âyetlerin hepsini kısa zamanda ezberlemiştir. Bu bağlamda onun, Kur'ân'ın tümünü hifzederek Allah Rasûlü'ne arz ettiği nakledilir.^[113] Böylece Ebü'd-Derdâ, sahâbe arasında mühim bir yer edinmiş, çevresindekiler tarafından hayranlıkla izlenen biri olmuştur. Ebü Zer'in (ö. 32/653) şu sözleri bu kapsamda kayda değerdir: “Ey Ebü'd-Derdâ! Şu ân ne yeryüzü senden daha âlim birini üzerinde taşıyor ne de gökyüzü senden daha âlimini altında gölgelendiriyor!”^[114]

İlmî açıdan birçok sahada temâyüz eden Ebü'd-Derdâ'nın en önemli özelliği “mukrî” sıfatıyla icrâ etmiş olduğu Kur'ân öğreticiliğidir. Bu çerçevede o “Şam mukrîi” nâmıyla şöhret bulmuştur.^[115] Zehebî'nin (ö. 748/1348) *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr 'ale't-tabakât ve'l-a'sâr* adlı eserinde ilk tabakada yer verdiği Ebü'd-Derdâ,^[116] Şam'da iken her birinin başına “arîf” denilen bir öğretici görevlendirdiği onar kişilik öğrenci grupları oluşturur, bu öğrencilere sabah namazlarının ardından Kur'ân ve kirâat okuturdu.^[117] Arîf, sorumlu olduğu gruptan birinin yanlış çıkması hâlinde onu düzeltirdi. Bu esnada Ebü'd-Derdâ mihrapta oturur ya da oluşturulan ders halkaları arasında dolaşmak suretiyle çalışmalarını kontrol ederdi. Beklediği seviyeyi yakalayan öğrenciler kirâatini Ebü'd-Derdâ'ya arz ederlerdi. Onun ders halkalarının sayısı bazı günler 160'ı (1600 kişi) bulurdu.^[118] Bu çerçevede mescit-

[110] Mâide 5/89.

[111] Abdüllatif Hatîb, *Mu'cemü'l-kirâât*, (Dimaşk: Dâru Sa'deddîn, 2000), 2/337. Mezkûr ilâveye dayanarak İbn Abbâs, Mücâhid, Katâde, Tâvûs gibi isimler bu kirâat nedeniyle yemin keffâreti orucunun peş peşe tutulması gerektiğini, aralarının tefrikinin câiz olmadığını ifade ederler. Ebü Bekir Ahmed b. Ali Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1993), 2/647-648.

[112] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 9/396; Ebü Nu'aym, *Hilyetü'l-evliyâ*, 1/209.

[113] Şemsüddîn Muhammed Osman Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr 'ale't-tabakât ve'l-a'sâr*, thk. Tayyar Altıkulaç (İstanbul: İSAM Yayınları, 1995), 1/124; *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 2/336.

[114] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 2/343.

[115] Atvân, *el-Kirâatü'l-Kur'âniyye*, 41.

[116] Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 1/123-126.

[117] Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 1/125.

[118] Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 1/125; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye*, 1/606; Atvân, *el-Kirâatü'l-Kur'âniyye*, 40-41.

teki dersinde hazır bulunan öğrencileri saymasını söylediği tabiiinden Müslim b. Mişkem, o sırada 1600 civarında öğrenci saymıştır.^[119] Kırâat imamlarından olan İbn Âmir (ö. 118/736),^[120] Ebü'd-Derdâ'nın kırâat okuttuğu öğrencileri arasındadır.^[121] O, Ebü'd-Derdâ'nın oluşturduğu ders halkalarında uzun süre "arîf" sıfatıyla vazife icrâ etmiştir. Anlaşıldığı kadarıyla hocasından tevârüs eden aynı yöntemi İbn Âmir de uygulamıştır. Bu konuyu İbnü'l-Cezerî şu şekilde dile getirir: "Bize ulaşan bilgiye göre İbn Âmir'in halkasında 400 arîf bulunmaktaydı. Bunlar onun (İbn Âmir) adına öğrencilere kırâat ilmini öğretiyorlardı."^[122]

Ebü'd-Derdâ'nın ihdas ettiği sistemi şu şekilde özetlemek mümkündür: Öğrenciler ariften duyduklarını aynen tekrar etmek suretiyle kırâati ezberlerdi. Biri yanlış okuduysa ya da meseleyi kavrayamadıysa arife sorardı. Arif de hata ederse ya da konuyu anlamadıysa hocasına müracaat ederdi. Kur'ân'ı başından sonuna kadar okuyan öğrencileri sınava tabi tutmak da arifin görevleri arasındaydı. Arif, öğrencilerinden birinin Kur'ân'ı sahih ve süratli okuyabilme melekesi kazanması durumunda onu hocasına takdim ederdi. Hak ettiği kanaatine vardığında, hocası da o öğrenciye icâzet verirdi. Böylece icâzet verilen öğrenci kendi halkasının başına arif olurdu. Şam bölgesindeki kırâatlerle ilgili çalışması bulunan Hüseyin Atvân, burada kırâat ilmi faaliyetlerinin çok zengin bir tedrisat ihtiva ettiğine dikkat çeker. Buna göre Şam halkı, bir mecliste bir kârînin önderliğinde yedi kırâati tekrar ederek okuma konusunda diğer toplumlardan farklılık arz etmiştir.^[123]

Kur'ân eğitim tarihinde daha evvel görmediğimiz bu yöntemi Ebü'd-Derdâ'nın başlattığı söylenebilir. Bu bağlamda Ebü'd-Derdâ, Şam'daki tedris faaliyetlerinin semeresi olarak sayısız hâfız ve kurrâ yetiştirmiştir. Öğrencileri arasında başta hanım Ümmü'd-Derdâ (ö. 81/701 [?]),^[124] Atıyye b. Kays Kilâbî (ö. 121/739),^[125] kırâat imamlarından İbn Âmir gibi simalar zikredilebilir.

[119] Müslim b. Mişkem meseleyi şu şekilde ifade eder: "Bir defasında Ebü'd-Derdâ bana, 'Say bakalım, benim yanımda kaç kişi Kur'ân okuyor?' diye sorduğunda hemen okuyanları saydım. 1600 kûsûr kişiydiler. Her on kişinin başında bir hoca vardı. Ebü'd-Derdâ ise başlarında bulunuyordu. Kim güzel okumayı başarır- sa Ebü'd-Derdâ'ya arz ediliyordu." Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 2/346; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye*, 1/606.

[120] Zehebî, *Ma'rîfetü'l-kurrâ*, 1/186-197; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye*, 1/423-425.

[121] İbn Âmir, aynı zamanda Muğire b. Ebî Şihâb'tan kırâat ahzetmiştir. Zehebî'nin tahminine göre İbn Âmir'in asıl hocası Muğire b. Ebî Şihâb'tır (ö. 91/710). Öğrencisi olan Hâlid b. Yezid'in ifadesine göre Ebü'd-Derdâ ve Mu'âz b. Cebel'den Kur'ân dersleri almış, ayrıca Fedâle b. Ubeyd'den (ö. 53/673) de okumuştur. Zehebî, Hâlid b. Yezid'den gelen bu rivâyeti değerlendirirken mezkûr isimlerden Kur'ân'ın tamamını olmasa da bazı sûrelerini ahzetmiş olabileceğini söylerken başka bir yerde bunun uzak bir ihtimal olduğunu dile getirmiştir. Krş. Zehebî, *Ma'rîfetü'l-kurrâ'l-kibâr*, 1/124, 136. İbnü'l-Cezerî ise onun Ebü'd-Derdâ'dan kırâat okumuş olabileceğini ifade ederken Mu'âz b. Cebel'den okumasına dair nakli zayıf bulmuştur. İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye*, 1/424.

[122] İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/264.

[123] Atvân, *el-Kirâatü'l-Kur'âniyye*, 41.

[124] Zehebî, *Ma'rîfetü'l-kurrâ*, 1/124.

[125] Atıyye b. Kays, İbn Âmir'in vefatından sonra Dimaşk kârîi olmuştur. Saîd b. Abdilâziz ve Ali b. Ebî Hamele

Ebü'd-Derdâ, çevresini daima Kur'an okumaya ve kıraat ilmine teşvik etmiş; bu meyanda karşılaştığı bazı kimselere "Kur'an ile aran nasıldır?" diyerek nükteli sorular yönelmiştir. Onun, Kur'an ve kıraat tedrisini ne denli önemseydiğini şu örnek gözler önüne serer. Tâbînden olan Alkame b. Kays (ö. 62/682)^[126] Küfe'den Şam'a geldiğinde karşılaştığı Ebü'd-Derdâ ona, "Siz, Kur'an'ı İbn Ümmü Abd'ın (İbn Mes'ûd) kıraatı üzere mi okuyorsunuz?" demek suretiyle Leyl sûresinin ilk iki âyetinin okunuşunu sormuştur. Alkame, söz konusu âyetleri tilâvet edince Ebü'd-Derdâ, "Evet! Allah Rasûlü'nden ben de bu şekilde duymuştum." diyerek onu tasdik etmiştir.^[127]

Ebü'd-Derdâ'nın teşebbüsleriyle Şam'da gerçekleşen Kur'an ve kıraat eğitimi seferberliğinden sitayişle bahsedilir. Nevevî (ö. 676/1277) bu konuyu şu sözleriyle anlatır: "Allah; Şam'ı ve diğer İslâm şehirlerini korusun! İçinde yaşadığımız Şam şehri sâkinleri Kur'an okumaya, öğrenmeye, öğretmeye, mukâbele ve Kur'an'ın anlamını öğrenmeye oldukça ihtimam gösterir. Bu durumu, gerek bireysel gerekse toplumsal açıdan gözlemlemek mümkündür. Onlar, gece gündüz demeksizin Kur'an ile vakit geçirmek için ellerinden geleni yapıyorlar. Allah onların gayretlerini ve rızasını gözeterek yaptıklarını artırsın!"^[128] Böylece Şam halkının camilerde yaygın din öğretimi çerçevesinde oluşturdukları Kur'an halkaları zamanla genişleyerek toplumun geneline yayılmıştır. Hüseyin Atvân'ın yer verdiği bölge camileri şu şekildedir: Filistin ve Ürdün Bölge Camileri, Dimaşk, Hims, Ramle, Beytü'l-Makdis ve Taberiyye Camileri.^[129]

Hız. Ömer döneminde devam eden fetih hareketleri çerçevesinde onun da fark ettiği ancak bir çözüm arayışı sürecindeyken şehit edilmesi sebebiyle mushafın istinsâhı fikri hayata geçememiştir.^[130] Bu ihtiyaç Suffeli Huzeýfe b. Yemân'ın gözlemleri sayesinde Azerbaycan-Ermenistan Seferi sırasında gün yüzüne çıkmıştır. Mushaf istinsâh faaliyetlerinde teşvik edici vasfıyla aktif rol oynayan ve iyi bir hâfız

gibi muhaddis ve mukrîler Atıyye b. Kays'tan arz yoluyla kıraat okuyanlar isimler arasındadır. Güvenilir bir kıraat âlimi olması hasebiyle halk, mushaflarındaki istinsâh hatalarını tashih etmek üzere onun etrafında toplanıp bu nüshaların imlâsında onun kıraatini esas almışlardır. İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye*, 1/513-514.

[126] Rasûlullah henüz hayattayken doğan Alkame b. Kays'ın muhadramûn ehlinde olduğu kaydedilir. Alkame, Küfe'de derslerine devam ettiği İbn Mes'ûd'un kıraat, tefsir, fıkıh gibi alanlarda en gözde öğrencisiydi. Öyle ki İbn Mes'ûd çeşitli vesilelerle Alkame'yi takdir edip överdi. Bunlardan ikisi onun şu sözüdür: "Ey Alkame! Rasûlullah seni görseydi ne sevinirdi!" ve "Benim bildiğimi Alkame de bilir." (İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye*, 1/516). İbn Mes'ûd ile Alkame, birbirlerine karşılıklı olarak hâfızlıklarını da dinletirlerdi. Ayrıca İbn Mes'ûd, sesi oldukça güzel olan Alkame'den zaman zaman Kur'an okumasını, kârî ve mukrî özelliği sebebiyle de kendisinden sonra Kur'an öğretmesini istemişti. Detaylar için bkz. Ahmet Özel, "Alkame b. Kays", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/467.

[127] Buhârî, "İsti'zân", 38; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 41/157.

[128] Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şerefüddîn Nevevî, *et-Tibyân fî âdâbi hamaleti'l-Kur'ân*, thk. Abdülkâdir Arnavut (Safât: Mektebetü Dâri'l-Urûbe, 1988), 23.

[129] Atvân, *el-Kıraatü'l-Kur'âniyye*, 59.

[130] İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîne*, 3/991.

olan Huzeyfe b. Yemân da Suffe'de yetişen önemli isimlerdendir. Bilindiği üzere Hz. Osman döneminde gerçekleşen Azerbaycan-Ermenistan Fetihleri sırasında Şam ve Irak'tan gelen Müslüman askerler bir araya toplandıklarında, Şamlılar; Iraklılar'ın daha önceden duymadıkları Übey b. Kâ'b kırâatiyle; Iraklılar ise Şamlılar'ın daha evvel işitmedikleri İbn Mes'ûd kırâati üzere Kur'an'ı okuyorlardı. Bu bağlamda Kur'an'ı farklı sahâbilerden öğrenmeleri hasebiyle iki grup arasında hararetli tartışmalar cereyan etmişti. Öyle ki her iki grup, farklı okuyuşlar sebebiyle birbirlerini en ağır şekilde eleştirip tekfir etmişlerdir.^[131] Yaşanan tartışmaların endişe verici boyutlara ulaştığına şahit olan Huzeyfe b. Yemân Kûfe'ye döndüğünde, Kur'an'ın okunuşuna dair meydana gelen bu nahoş hâdiseyi anlatıp duyduğu kaygıyı dile getirmiş, Kur'an'ı tek bir mushaf etrafında birleştirerek böylesi önemli bir ihtilafın bertaraf edilmesi gerektiği kanaatini belirtmiştir. Kûfe'de bulunan sahâbiler ve tâbiinin pek çoğu Huzeyfe b. Yemân'ın fikrine katılmasına rağmen İbn Mes'ûd'un taraftarları/öğrencileri bu görüşe karşı çıkmışlardır. Bunun üzerine Huzeyfe b. Yemân, ileri sürdüğü fikri benimsemeyen muhaliflere şu ifadeleri kullanmıştır: "Allah'a yemin ederim ki eğer Allah bana ömür verirse müminlerin emirine (Hz. Osman) gidip -bilgi vereceğim- Müslümanlar arasındaki bu duruma bir çare bulmasını isteyeceğim." Ardından Medine'ye giderek Hz. Osman'a şunları söylemiştir: "Ben, yaşananları tüm açıklığıyla müşahede eden birisi olarak durumun vahametini haber veriyorum. Müslümanlar arasında tehlike arz eden bu ihtilafa dikkatinizi çekiyorum. Bu mesele hakkındaki görüşüm ise Müslümanları tek bir mushaf etrafında toplamanızdır."^[132] Bu ifadelerden sonra halife Hz. Osman, içinde Hz. Ali'nin de yer aldığı bazı sahâbileri çağırarak standart bir mushaf oluşturmanın, yaşanan soruna çare olacağı fikrini açıklamış ve onlara durumu izah etmiştir. Sahâbe-i kirâm, meselenin ciddiyetini anladıklarından Huzeyfe b. Yemân'ın arz ettiği çözüm önerisi hususunda görüş birliğine varmıştır.^[133] Böylece Hz. Ebû Bekir döneminde derlenen mushaf esas alınmak suretiyle istinsâh süreci başlatılmıştır. Buna göre Hz. Osman, Hz. Hafsa'ya bir elçi göndererek Kur'an'ın istinsâh edileceğini, bu yüzden kendisinde mahfuz bulunan mushafı göndermesini, istinsâh işleminin sona ermesiyle de mushafın yine kendisine iade edileceğini belirtmiştir. Sonuç olarak Hz. Hafsa, kendisine intikal eden mushafı Hz. Osman'a göndermiştir.^[134] Çoğal-

[131] İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîne*, 3/993; Hamidullah, *Kur'an-ı Kerim Tarihi*, 47; Ahmed Aliyyü'l-İmam, *Tarih ve Dilbilimi Kaynakları Işığında Kur'an'ın 10 Kırâati*, trc. Süleyman Gündüz (İstanbul: İnkılâb Yayınları, 2010), 54.

[132] Hâdisenin bir başka özeti şu şekildedir: Huzeyfe b. Yemân'ın da hazır bulunduğu Ermenistan ve Azerbaycan Savaşı'nda, Şamlılar ile Iraklılar aynı safta mücadele ediyorlardı. Bu hengâmede Kur'an'ın okunması hususunda vukû bulan anlaşmazlıklara şahit olan ve bu sebeple kaygıya kapılan Huzeyfe b. Yemân, -sefer dönüşünde- halife Hz. Osman'a giderek şunları söylemiştir: "Ey müminlerin emiri! Hristiyanlar ve Yahudiler gibi kitapları üzerinde anlaşmazlığa düşmeden durumu kontrol altına almalısın!" A'zamî, *Kur'an Tarihi*, 129.

[133] Bu konuda Hz. Ali şu ifadelerde bulunur: "Osman bize 'İnsanları tek bir mushaf altında birleştirmeyi düşünüyorum. Böylece bölünme ve ayrılık olmaz.' şeklinde kanaatini belirttiğinde 'Bu ne güzel bir düşüncedir' diyerek aldığı kararını onayladı." İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, 30.

[134] İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîne*, 3/991-392. İstinsâh komisyonunda yer alan isimler ve sürece dair detaylar için bkz. A'zamî, *Kur'an Tarihi*, 131-136.

tilan nüshalar, genişleyen İslâm coğrafyasının önemli merkezlerine gönderilmek suretiyle muhtelif bölgelerde yaşayan Müslümanların mushafarla tanışmasının ölü açılmıştır.^[135]

Ehl-i Suffe'den olan ve Kur'ân'ı bizzat Allah Rasûlü'nden öğrenen Habbâb b. Eret (ö. 37/657-58) de burada zikredilmelidir. O, okuma-yazma bilen nadir kimselerden olması hasebiyle Mekke döneminde Dâru'l-Erkam'ın öğretmenlerinden biriydi. Bu süreçte Allah Rasûlü, onu, iman ettiklerini henüz açıklamayan bazı Müslümanların evlerine gizlice, yeni nâzil olan âyetleri bildirmek ve onlara Kur'ân'ı öğretmek üzere göndermiştir. Habbâb b. Eret de gittiği evin ahâlisine âyetleri okumuş ve yazılabilecek malzemelere imkân nispetinde yazıp bırakmıştır. Bu evlerden biri de Hz. Ömer'in kız kardeşi Fâtıma ile eşi Saîd b. Zeyd'in evidir. Suffe'nin önemli sâkinlerinden olan Habbâb b. Eret, Kur'ân'ın yeni nâzil olmaya başladığı ilk zamanlardan beri Hz. Peygamber'in emriyle Kur'ân öğretmiş, bu hizmetini Medine'de de devam ettirmiştir. Bu kapsamda kaynaklarda hakkında yeterince bilgi bulunmamasına rağmen Amr b. Ma'dikerib'in (ö. 21/641-42) naklettiği rivâyet onun bu alanda yetkinliğine işaret eder mahiyettedir. Buna göre Amr b. Ma'dikerib şöyle demiştir: "Şu'arâ sûresini aktarmasını istediğimiz İbn Mes'ûd, istediğimizin kendisinde bulunmadığını, ancak onu Allah Rasûlü'nden bizzat öğrenen Habbâb b. Erete gidip alabileceğimizi söyledi."^[136]

Bilindiği üzere Mısır Amr b. Âs'ın (ö. 43/664) komutasında 21/642 yılında fethedildiğinde ordudaki sahâbilerden biri de Suffe ashâbının âlimlerinden olan Ukbe b. Âmir (ö. 58/678) idi. Sesi oldukça güzel,^[137] çok iyi bir kârî ve mukrî olan Ukbe b. Âmir,^[138] Kur'ân ve kırâat ilminin Mısır'a girmesinde önemli rol oynamıştır. O, Mısır'a yerleşerek burada vefatına kadar yıllarca halka Kur'ân ve kırâat ilmini öğretmiştir. Hz. Peygamber'in vahiy kâtipleri arasında da zikredilen Ukbe b. Âmir'in^[139] şahsî bir mushafı olduğu ifade edilir. "Ukbe Mushafı" diye maruf bu mushafın sonunda "Ukbe'nin Mushafı" şeklinde bir ibare olduğu belirtilir.^[140] Öğrencileri arasında yer alan ve bu mushafı gördüğünü söyleyen Ebû Saîd b. Yûnus (ö. 347/958)^[141] mezkûr mushafın Hz. Osman'ın mushaf tertibine göre farklılık arz

[135] Detaylar için bkz. Ebû Amr Osman b. Saîd Dâni, *el-Mukni' fî resmi mesâhifil'-emsâr*, thk. Muhammed Sâdık Kamhâvî (Kahire: Mektebetü'l- Külliyyâti'l-Ezheriyye, ts.), 13-19.

[136] Ebû Nu'aym, *Hilyetü'l-evliyâ*, 1/143.

[137] İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-ğâbe*, 856; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 2/467; Abdurrahmân Re'fet Bâşâ, *Suveru min hayâti's-sahâbe*, (Beirut: Dâru'n-Nefâis, 1992), 305.

[138] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 2/467.

[139] A'zamî, *Kur'ân Tarihi*, 107.

[140] Bâşâ, *Suveru min hayâti's-sahâbe*, 305.

[141] Hadis hâfızı ve tarihçi kimliğiyle meşhurdur. Detaylı bilgi için bkz. Ali Akyüz, "İbn Yûnus, Ebû Saîd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 450.

eden yapıda olduğunu dile getirir. Bu mushafın, Mısır'da bulunan Ukbe b. Âmir Camii'nde yıllarca sergilendiği söylenir.^[142]

Hız. Peygamber, ilim öğrenmek isteyenleri zaman zaman Suffe'nin önemli sâkinlerinden ve iyi bir Kur'an hâfızı olan Ebû Ubeyde b. Cerrâh'a (ö. 18/639)^[143] yönlendirmiştir. Nitekim Ebû Sa'lebe bir gün kendisine rehberlik yapacak bir isim tavsiye etmesini istediğinde Rasûlullah, "Seni, gerek ilmî gerekse ahlâkî açıdan geliştirecek bir kimseye gönderiyorum." buyurmak suretiyle onu Ebû Ubeyde b. Cerrâh'a göndermiştir.^[144] Yine Yemenliler (Necrânîlar) de kendilerine Kur'an'ı ve İslâm'ı öğretecek güvenilir bir muallim talep ettiklerinde Hız. Peygamber, Ebû Ubeyde'nin b. Cerrâh'ın elinden tutarak şu ifadede bulunmuştur: "Gördüğünüz bu zât, ümmetimin en emin kişisidir." Ardından onlara Ebû Ubeyde'yi göndermiştir.^[145]

Suffe'nin yetiştirdiği ve Müslümanların özellikle Kur'an ve kırâat öğretimi adına gelişmesinde katkıda bulunan Suffeli sahâbilerin sayısı az değildir. Kaynaklarda hâfız ve kurrâ olmasına, sahâbeye Kur'an öğrettiğine vurgu yapılan Suffeli isimler zaman zaman sadece bu özellikleriyle tavsif edilmiştir. Bu itibarla haklarında pek malumat yoktur. Ayrıca kırâat ilminin bir disiplin olarak meşrûiyetine zemin hazırlayan "el-ahrufû's-seb'a" rivâyetlerini nakleden sahâbilerin bazılarının Ashâb-ı Suffe'den olduğunu söylemek gerekir. Bu itibarla İbn Mes'ûd, Ebû Hüreyre, Abdullâh b. Ömer, Ebû Saîd el-Hudrî, Huzeyfe b. Yemân gibi Suffeli isimlerin kırâat ilminin kaynağı denilebilecek "el-ahrufû's-seb'a" rivâyetlerini nakletmeleri, onların kırâat ilminin teşekkülüne hizmetleri bağlamında zikredilmelidir.^[146]

SONUÇ

Suffe, İslâm tarihinin ilk düzenli eğitim-öğretim müessesesidir. Mescid-i Nebvî'nin inşâsından sonra tedris faaliyetlerinin merkezi olması hasebiyle sahâbeden Suffe'de eğitim görenler tebliğ görevlerinin bir parçası olarak gittikleri bölgelerde Kur'an öğretmişlerdir. Ashâb-ı Suffe, gerek Hız. Peygamber döneminde gerekse sonrasında Kur'an ve kırâat sahasında gerçekleştirdiği faaliyetlerle Kur'an eğitim-öğretim tarihinde önemli rol oynamıştır. Tâbiîn döneminde yaşayan kırâat imamlarının isnâdında yer alan Suffe'nin hocaları ve öğrencilerinin hizmetleri bağlamında Kur'an ve kırâatlerin günümüze kadar herhangi bir değişme olmaksızın aktarılmasındaki önemi inkâr edilemez.

[142] Bâşâ, *Suveru min hayâti's-sahâbe*, 305.

[143] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 1/8.

[144] Kettânî, *et-Terâtibü'l-idâriyye*, 1/103.

[145] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 3/381; İbnü'l-Cevzî, *Sıfatü's-safve*, 134.

[146] "Yedi harf" rivâyetleri ve râvîleri hakkında bkz. Abdurrahman Çetin, *Yedi Harf ve Kırâatler*, (İstanbul: Ensâr Yayınları, 2005), 41-100.

Kur'an eğitim-öğretimi, başlangıçta genel olarak izahı gerektiren âyetlerin açıklanması sürecini ifade etmekteyken Kur'an'ın istinsâhından sonraki dönemde kısmen boyut değiştirmiştir. Şöyle ki Hz. Peygamber döneminde iyice anlaşılıp sindirilerek hayata aktarılmaya çalışılırken; Kur'an ve kırâat tedrisatının yavaş işlemekte olduğu görülmektedir. Suffe sâkinleri genel olarak Kur'an tâlimi ile meşguldüler. Bu bakımdan Suffe'nin semereleri olarak yetişen sahâbîler genellikle -ezberleyebildikleri kadarıyla- Kur'an hâfızı oluyordu. O dönemde Suffe ehlinin "hâfız" manasındaki "kurrâ" şeklindeki isimlendirilmeleri tam da bu sebeptendir.

Suffe ehli her hususta olduğu gibi ilmî süreçlerinde de Allah Rasûlünün gözetimindeydi. Suffe'nin eğitim-öğretim faaliyetlerine müsait ortamıyla birlikte Suffelilerin ilme olan merak ve gayretleri sayesinde burada âdeta hızlandırılmış ve yoğunlaştırılmış bir eğitim programı yürütülmüştür. Suffede bizzat ders veren Allah Rasûlü, Kur'an öğretim keyfiyetini sahâbeye uygulamalı olarak göstermiştir. Hz. Peygamber'in nezaretinde Suffede vazifeli hoca kadrosu ve onların yetiştirdikleri öğrenciler, sonraki süreçlerde Kur'an ve kırâat eğitimi açısından oldukça önemli hizmetlere imza atmışlardır.

Hulefâ-i râşidîn döneminde Kur'an eğitimi Rasûlullah döneminde olduğu gibi tüm hızıyla devam etmiştir. Bu çerçevede İslâm coğrafyasının genişlemesi ve Müslümanların sayısının artmasıyla daha fazla Kur'an öğretmeni ihtiyacı gündeme geldiğinde Suffe'nin öğretmenleri ve öğrencileri muhtelif merkezlere muallim olarak gönderilmiştir. "Şam mukrîi" nâmıyla şöhret bulan Ebüd-Derdâ başta olmak üzere Suffe'nin öğrencilerinin ve öğrencilerinin bu bağlamdaki eğitim-öğretim faaliyetleri önem arz etmektedir. Ebüd-Derdâ'nın, her birinin başına "arîf" denilen bir öğretici görevlendirmek suretiyle onar kişilik öğrenci grupları oluşturması Kur'an eğitim-öğretim tarihinde bir milat olmuş, bu yöntem tedris faaliyetlerinin önemli bir metodu hâline gelmiştir. İbn Âmir'in, hocası olan Ebüd-Derdâdan tevârüs eden aynı yöntemi kullanmasıyla kırâat tedris süreçleri hızlanmıştır.

Birçok alanda olduğu gibi kırâat ilminde kaleme alınan eserlerde de görüşleriyle Suffe sâkinlerinden İbn Mes'ûd, Kur'an ve kırâat tarihinin en önemli isimleri arasındadır. Sahâbe, onun bizzat Allah Rasûlünden müşâfahatan ahzettiği kırâat dolayısıyla Kur'an'a vukûfiyetini kabul ve takdir etmiştir. Kur'an'ı güzel okuması ve Rasûlullah'ın, Kur'an'ı kendisinden öğrenilmesini tavsiye buyurduğu İbn Mes'ûd'un Kûfe'ye öğretmen olarak gönderilmesiyle Kûfe'nin kırâat sahasında revaç bulmasının yolu açılmıştır. Yine Rasûlullah'ın kârî ve mukrî niteliğiyle sitayişle bahsettiği Ebû Huzeyfe'nin mevlâsı Sâlim de Suffe'nin parlak simalarındandır.

Suffelilerin önemli isimleri arasındaki Huzeyfe b. Yemân'ın, katıldığı Azerbaycan-Ermenistan Seferi sırasındaki gözlemlerinin bir neticesi olarak Mushaf'ın istinsâh faaliyetleri gerçekleştirilmiştir. Onun sayesinde sancılı bir sürecin sonunda halife Hz. Osman'ın eliyle muhtemel fitneler önlenmiştir. Neticede, çoğaltılan

nüşhaların, genişleyen İslâm coğrafyasının önemli merkezlerine gönderilmesi suretiyle muhtelif bölgelerde yaşayan Müslümanların mushaflarla tanışmasının önu açılmıştır.

Suffe'nin ve Müslümanların özellikle Kur'an ve kırâat öğretimi adına gelişmesinde katkıda bulunan Suffeli sahâbilerin sayısı az değildir. Kaynaklarda hâfız ve kurrâ olmalarının yanı sıra sahâbeye Kur'an öğretimiyle vurgu yapılan Suffeli isimler zaman zaman sadece bu özellikleriyle tanıtılsa da bu bağlamda haklarında pek bilgi yoktur. Bu durumu, o dönemdeki Kur'an ve kırâat eğitim öğretiminin sistematik olarak verilmemesine ve Kur'an öğretiminin daha ziyade âyetlerin anlaşılmasına yönelik çalışmalar olarak icra edilmesine bağlayabiliriz.

KAYNAKÇA

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Şeybânî. *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl*. Thk. Talat Koçyiğit-İsmail Cerrahoğlu. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1963.
- Akaslan, Yaşar. "İslâm İlim Geleneğinde Suffe Okulu ve Ashâb-ı Suffe". *Cami ve İlim*. Ed. Elif Erdem-Hale Şahin. Ankara: DİB Yayınları, 2020.
- Aksoy, Mehmet Abdullah. *Suffa Ashâbı ve İslâm Hukukunun Oluşmasına Etkileri*. Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010.
- Aliyyü'l-İmam, Ahmed. *Tarih ve Dilbilimi Kaynakları Işığında Kur'an'ın 10 Kırâati*. Trc. Süleyman Gündüz. İstanbul: İnkılâb Yayınları, 2010.
- Atvân, Hüseyin. *el-Kırâatü'l-Kur'âniyye fî bilâdi's-Şâm*. Beyrut: Dâru'l-Cil, 1982.
- A'zamî, Muhammed Mustafa. *Kur'an Tarihi*. Trc. Ömer Türker-Fatih Serenli. İstanbul: İz Yayıncılık, 2006.
- Baktir, Mustafa. *İslâm'da İlk Eğitim Müessesesi: Ashâb-ı Suffa*. İstanbul: Timaş Yayınları, 1990.
- Baktir, Mustafa. "Suffe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/469-470. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Balcı, İsrâfil. *Sâdık Halife Hz. Ebû Bekir*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- Bâşâ, Abdurrahmân Re'fet. *Suveru min hayâtî's-sahâbe*. Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1992.
- Blachère, Régis. *Introduction au Coran*. Paris: Librairie Orientale et Americaine, 1947.
- Bozkurt, Nebi. "Hâfız". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/74-78. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Cessâs, Ebû Bekir Ahmed b. Ali. *Ahkâmü'l-Kur'an*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1993.
- Çetin, Abdurrahman. *Yedi Harf ve Kırâatler*. İstanbul: Ensâr Yayınları, 2005.
- Dânî, Ebû Amr Osman b. Saîd. *el-Muknî' fî resmi mesâhifi'l-emsâr*. Thk. Muhammed Sâdık Kamhâvî. Kahire: Mektebetü'l- Külliyyâtü'l-Ezheriyye, ts.
- Ebû Nu'aym, Ahmed b. Abdillâh İsfahânî. *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1996.
- Ebû Şâme, Şihâbüddîn Abdurrahmân Makdîsî. *el-Mürşidü'l-vecîz*. Thk. Tayyar Altıkulaç. İstanbul: TDV Yayınları, 1986.
- Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, Herevî. *Fezâilü'l-Kur'an*. Thk. Mervân Atıyye vd. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1995.
- Feryâbî, Ebû Bekr Ca'fer. *Fezâilü'l-Kur'an*. Thk. Yûsuf Osman Fazlullah. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1989.
- Gökdemir, Ahmet. "Hicrî I. Yüzyıl Kırâat İlmî Merkezleri". *Hicrî I. Asırda İslâmî İlimler*. Kur'an İlimleri ve Tefsir. İstanbul: Ensâr Yayınları, 2020.
- Gündoğdu, Yusuf Bahri. "Mescitlerin Ayrılmaz Bir Unsuru Olarak Eğitim". *The Journal of Academic Social Science Studies* 45 (2016), 313-325.
- Hâkim Nîsâbü'rî, Ebû Abdillâh. *el-Müstedrek 'ale's-Sahîhayn*. Drs-Thk. Mustafa Abdülkadir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmîyye, 2002.
- Hamidullah, Muhammed. *İslâm Peygamberi*. Trc. Mehmet Yazgan. İstanbul: Beyan Yayınları, 2015.
- Hamidullah, Muhammed. *Kur'an-ı Kerim Tarihi*. Trc. Abdülaziz Hatip-Mahmut Kanik. İstanbul: Beyan Yayınları, 2000.
- Haţîb, Abdüllatif. *Mu'cemü'l-kırâat*. Dimaşık: Dâru Sa'deddîn, 2000.
- İtr, Nûreddîn-Kandemir, M. Yaşar. "Ebû Reyve". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/214-215. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

- İbn Abdilberri, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf Nemerî. *el-İstî'âb fî ma'rifeti'l-ashâb*. Tashih-Tahric: Âdil Mürşid. Amman: Dâru'l-A'lâm, 2002.
- İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım Sîkatüddîn. *Târîhu medîneti Dimaşk*. Thk. Muhibbüddîn Ebû Saîd Ömer. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1995.
- İbn Ebî Dâvûd Sicistânî. *Kitâbü'l-Mesâhif*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1985.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed Zührî. *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebir*. Thk. Ali Muhammed Ömer. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 2001.
- İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer Nümeyrî. *Târîhu'l-Medîneti'l-Münevvere*. Thk. Fehîm Muhammed Şeltût. Cidde: Dâru'l-İsfahânî, 1973.
- İbnü'l-Cevzî, Cemâlüddîn Ebû'l-Ferec. *Fünûnü'l-efnân fî 'uyûni 'ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-Beşâiru'l-İslâmiyye, 1987.
- İbnü'l-Cevzî, Cemâlüddîn Ebû'l-Ferec. *Sıfatü's-safve*. Thk. Hâlid Mustafa Tartûsî. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 2012.
- İbnü'l-Cezerî, Ebû'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed. *Gâyetü'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ*. Nşr. Gotthelf Bergsträsser. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1932.
- İbnü'l-Cezerî, Ebû'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed. *en-Neşr fî'l-kırâati'l-aşr*. Thk. Ali Muhammed Dabbâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasen İzzeddîn Ali b. Muhammed. *Üsdü'l-ğâbe fî ma'rifeti's-sahâbe*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2012.
- Kandemir, M. Yaşar. "Ebû Hüreyre". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/160-167. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Kettânî, Muhammed Abdülhay b. Abdilkebir. *Nizâmü'l-hükümetin-nebeviyye (et-Terâtîbü'l-idâriyye)*. Thk. Abdullâh Hâlidî. Beyrut: Dâru'l-Erkam, ts.
- Kevserî, Muhammed Zâhid. *Makâlâtü'l-Kevserî*. Kahire: el-Mektebetü't-Tevfikîyye, 1954.
- Kılıç, Ünal. "Bî'rîmaüne Seferi (Sebeup, Sonuç ve Çıkar İlişkileri Bağlamında)". *Marife: Dinî Araştırmalar Dergisi* 3/1 (2003), 141-154.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed. *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*. Thk. Abdullâh b. Abdilmuhsin Türkî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2006.
- Küçükkalay, Hüseyin. *Abdullâh b. Mes'ûd ve Tefsir İlmindeki Yer*. İstanbul: Yeni Zamanlar Yayınları, 2013.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şerefüddîn. *et-Tibyân fî âdâbi hamaleti'l-Kur'ân*. Thk. Abdülkâdir Arnavut. Safât: Mektebetü Dâri'l-Urûbe, 1988.
- Önkal, Ahmet. "Bî'rîmaüne". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/195-196. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Özgenel, Mehmet. "Sâlim Mevlâ Ebû Huzeife". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/49-50. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Öztürk, Mustafa-Ünsal, Hadiye. *Kur'an Tarihi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- Râfî, Mustafa Sâdik. *l'câzû'l-Kur'ân ve'l-belâğatü'n-nebevî*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'Arabî, 1973.
- Sezer, Mustafa. "İslâm Tarihi'nde Bî'r-i Maüne Hâdisesi Üzerine Bir Araştırma". *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/2 (2015), 247-273.
- Subhî Sâlih. *Mebâhis fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, 2009.
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân. *ed-Dürü'l-mensûr fî't-tefsîr bi'l-me'sûr*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2011.
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân. *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. Thk. Şuayb Arnaut. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2008.
- Şâmî, Muhammed b. Yûsuf. *Sübülü'l-hüdâ ve'r-reşâd fî sîreti hayri'l-ibâd*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. Thk. Abdullâh b. Abdilmuhsin Türkî. Kahire: Dâru Hicr, 2001.
- Tahmaz, Abdülhamîd Mahmûd. *İmâmü'l-ulemâ ve mu'allimi'n-nâs el-hayr: Mu'âz b. Cebel*. Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 1988.
- Tetik, İbrahim. *Tecvid İlmî: Tarihsel Evveliyati, Doğuşu ve Gelişim Süreci*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016.
- Turan, Abdülbaki. "Arza". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/446-447. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Zebîdî, Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn. *Sahih-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*. Trc. Kâmil Miras. Ankara: DİB Yayınları, 1993.
- Zehebî, Şemsüddîn Ahmed b. Osman. *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr 'ale't-tabakât ve'l-a'sâr*. Thk. Tayyar Altıkulaç. İstanbul: İSAM Yayınları, 1995.
- Zehebî, Şemsüddîn Ahmed b. Osman. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. Thk. Şuayb Arnaut. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985.
- Zehebî, Şemsüddîn Ahmed b. Osman. *Tezkiretü'l-huffâz*. Tsh. Abdurrahmân b. Yahyâ Mu'allimî. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, ts.
- Zürkânî, Muhammed Abdülazîm. *Menâhilü'l-irfân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. Thk. Fevâz Ahmed. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1995.